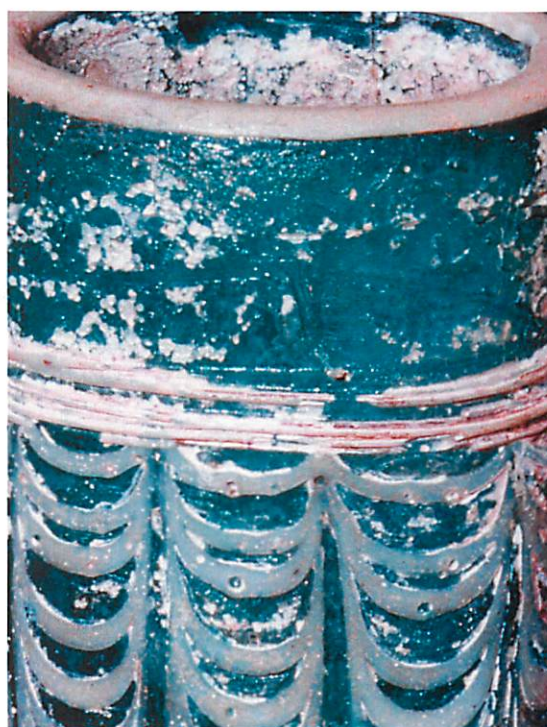
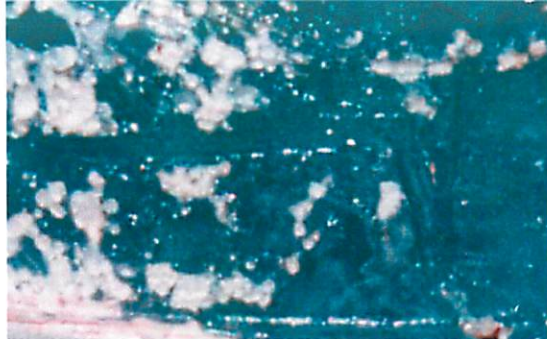

fites

núm 16 - any 2016

Aquesta publicació ha rebut un ajut econòmic de

G CONSELLERIA
O CULTURA,
I PARTICIPACIÓ
B I ESPORTS

SUMARI

Editorial	2
Per Memòria	3
Centenari de la mort d'Artur Pérez Cabrero i Tur JORDI H. FERNÁNDEZ	3
Centenari de la mort de Josep Clapés Juan (1864-1916) HELENA JIMÉNEZ BARRERO	5
La Cova des Culleram: un santuari de l'edat de bronze RICARD MARLASCA, JOSÉ MARIA LÓPEZ	7
La colección arqueológica Ibicenca de Don Antonio Vives Escudero JORDI H. FERNÁNDEZ	18
La maqbara de Yabisa JUAN JOSÉ MARÍ, GLENDA GRAZIANI, ALMUDENA GARCÍA-RUBIO	29
Les caseres tradicionals d'Abelles d'Eivissa: un patrimoni a conservar A. ESCANDELL, J.M. ESCOBAR, J.LL. JOAN, V. MARÍ	41
Notes Breus	
El vaso de Xarraca: Sant Joan de Labritja JORDI H. FERNÁNDEZ, ENRIQUE RONTOMÉ	52
Novetats bibliogràfiques	54
Una ullada a Internet FERRAN NOGUÉS	57
Informació del MAEF Memòria de les activitats del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera BENJAMÍ COSTA, HELENA JIMÉNEZ	60
Informació de l'AAMAEF	
Eivissa temporal HELENA JIMÉNEZ BARRERO, CARMEN MEZQUIDA ORTÍ	72
Memoria de actividades 2015 HELENA JIMÉNEZ BARRERO	74
L'AAMAEF viatgera PERE VILÀS	76

FITES núm. 16 • any 2016

EDITA:	Associació d'Amics del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera Via Romana, 31 - 07800 Eivissa. Tel. 971 30 17 71- Fax 971 30 32 63 • aamaef@telefonica.net
DIRECTORA:	Helena Jiménez Barrero
SECRETÀRIA DE REDACCIÓ:	Ana Colomar Marí
CONSELL DE REDACCIÓ:	Jordi H. Fernández Gómez, Pere Vilàs Gil, Sergi Moreno Torres, Benjamí Costa Ribas, Ana Mezquida Orti
MAQUETACIÓ I IMPRESSIÓ:	Fent Impressió - 96 203 39 39 info@fentimpressio.net
ISSN:	2255-3584
DIPÒSIT LEGAL:	I-284-2000 PREU: 6 €

EDITORIAL

Des dels anys 90, quan van començar a aparèixer les primeres revistes amb format electrònic, la seva evolució ha estat una corba ascendent i imparable, a un ritme vertiginós. No ens enganyem, la velocitat a la qual circula la informació a la xarxa, a tots els nivells, és solament un dels beneficis que aquest tipus de suport ens ofereix. Podríem destacar molts altres, com són l'abaratiment dels costos de producció de les edicions, l'estalvi ecològic que suposa evitar la seva impressió en paper, el no estar limitats per un tiratge determinat, la velocitat amb la qual l'usuari pot accedir als continguts eliminant les esperes i demores innecessàries o l'accés immediat als continguts que més ens interessin, obviant la resta...

I no obstant això, malgrat tots aquests immillorables beneficis i aportacions, alguns seguim invariablement units al paper. Ens agrada la sensació d'obrir un llibre nou o de llambregar una revista recentment sortida de la impremta. Podríem defensar-nos dient que els canvis són sempre progressius, que tots precisem d'un període de temps per adequar-nos a les novetats o que les generacions de més edat preferim mantenir-nos fidels als formats clàssics. La revista FITES no és una excepció, malgrat els costos i els inconvenients que suposa la tan injuriada edició en paper, seguim ancorats a la seva edició impresa, defensant-la, acaronant-la. Creiem que seria una irremeiable pèrdua renunciar a ella, per molts i variats motius.

Mentiríem si no diguéssim que l'edició en paper és més costosa, que cada vegada trobem més entrebancs a la impressió, que les temptacions digitals

se'ns mostren atractives de mil i una manera diferent. Per què seguir llavors per aquesta senda?, per què no començar una nova marxa amb un FITES digital, actualitzat i renovat?, simplement per caparudesa? Des de la directiva de la revista no ho veiem com a tal, sinó més aviat com una carrera d'obstacles, qualsevol edició periòdica ho és per definició pròpia, per evitar els terminis impossibles de complir, els costos, els inconvenients i els inevitables contratemps que any rera any ens trobem. Tot s'oblida quan pots obrir per primera vegada l'exemplar imprès sortit de la impremta. L'emoció de veure impreses les fotos que amb tanta cura han seleccionat els seus autors, rellegir els textos que semblen nous sobre el paper imprès, com si, ara sí, haguessin trobat el seu sentit i la seva manera de ser.

Finalment, és clar que tots dos formats (el digital i l'imprès) han desenvolupat llenguatges propis i que no poden comparar-se tal qual, entre si, ja que cadascun compleix diverses funcions, nosaltres estem contents i orgullosos amb el nostre format. I aquí seguirem mentre puguem comptar amb les nostres pròpies forces, i sobretot amb la d'aquells lectors, que una vegada l'any, treuen, encara que sigui unes poques hores de les seves atafegades vides per gaudir, igual que nosaltres, amb la lectura d'un nou número de la nostra revista. I amb aquest, van setze, moltes gràcies per la vostra paciència i suport. En un o un altre format, allò important és que vosaltres estigueu aquí, a l'altre costat. Sense això res tindria sentit. Agraïment que fem extensiu als nostres socis, sense el suport dels quals sí que resultaria impossible portar aquest treball a terme.

PER MEMÒRIA

CENTENARI DE LA MORT D'ARTUR PÉREZ CABRERO I TUR

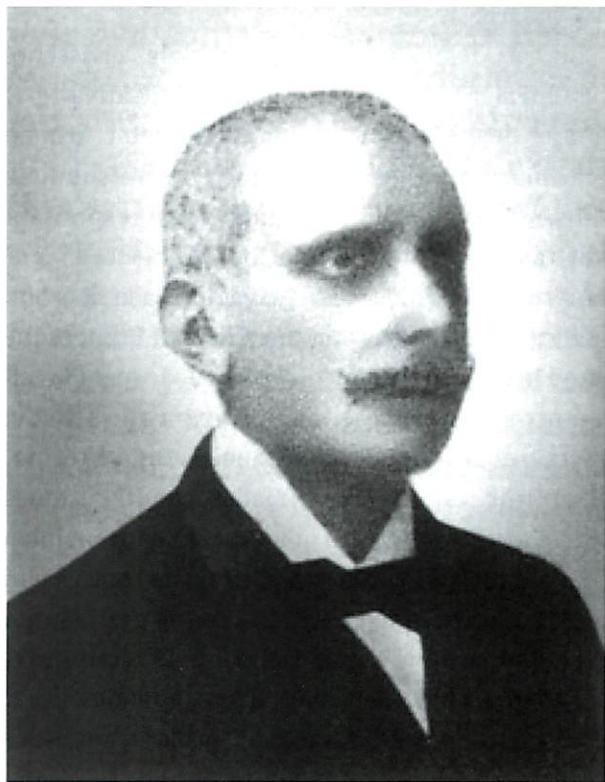
Jordi H. Fernández

Artur Pérez-Cabrero i Tur (Eivissa 13-7-1870-Eivissa 13-7-1916). Fill del senyor D. Emili Pérez-Cabrero i Felices, Coronel d'Infanteria, i de la senyora Carlota Tur i Planells. Va realitzar els seus primers estudis a Eivissa, i després a Madrid i a Barcelona, on el seu pare havia estat destinat. Després de la mort d'aquest, retornà a l'illa juntament amb la seva mare i la seva germana Clotilde.

La seva afeció periodística el va portar l'any 1890 a ser redactor dels setmanaris "El Ibicenco" (3a època) i "Ibiza". Des de la fundació de "El Coco", el 6 de juliol de 1890 pel senyor Bartolomé de Roselló, formà part de la seva redacció i va ser el seu director des del 26 d'octubre d'aqueix mateix any fins el 8 de febrer de 1892. El 1893 va ser redactor de "El Coco de Ibiza" i col·laborador assidu de "Diario de Ibiza" (1a època) del 1893 al 1895, així com també de "La Bandera de Ibiza" al 1895.

L'any 1895 va sol·licitar anar com a voluntari a la Guerra de Cuba, a on arribarà a l'octubre del mateix any. Va guanyar per mèrits de guerra els galons de caporal, i va ser condecorat amb tres creus amb distintiu vermell al mèrit militar. Va ser exclòs de l'exèrcit a causa de la seva salut malmesa, tornant a Eivissa a l'octubre de 1897.

Passada aquesta etapa militar, el 22 de setembre de 1898 va prendre possessió de la seva plaça com a oficial de l'Administració Dipositària d'Hisenda a Eivissa, càrrec que va exercir fins el dia 4 de juliol de 1899, ja que el dia 5 d'aquell mateix mes i any va prendre possessió interinament del seu càrrec com a secretari de l'Ajuntament d'Eivissa. Amb data 26

Artur Pérez Cabrero i Tur

d'agost de 1899, va prendre possessió en propietat del càrrec que va exercir fins a la seva mort.

També va tornar a la pràctica del periodisme, col·laborant entre el 1899 i el 1903 al diari "El Correo de Ibiza" i del 1902 al 1903 a "El Porvenir". El 1911 va ser redactor del diari "El Defensor", i des d'aquest mateix any fins a la seva mort ho va ser de "El Resumen", col·laborant tanmateix amb el "Diario de Ibiza" durant les diferents èpoques en què va ser editat.

Des del seu càrrec municipal va col·laborar activament en totes les iniciatives de progrés, com ara dotar la ciutat d'enllumenat, gestionar la finalització de les obres del port i la creació d'una línia marítima directa amb Barcelona. Per la seva ferma defensa en l'augment i millora de les comunicacions d'Eivissa amb la Península, per RO de 14 de juliol de 1911 li va ser imposada la Creu al Mèrit

Naval de 2a classe amb distintiu blanc, a proposta del Ministre de Marina D. José Pidal, que havia estat Comandant Militar de Marina d'Eivissa i membre de la Societat Arqueològica Ebusitana en l'època dels primers descobriments. També va col·laborar activament en l'erecció del monument al general Joaquín Vara de Rey i l'obelisc que dedicava "Eivissa als seus Corsaris".

Com a defensor de l'arqueologia eivissenca, cal assenyalar que gràcies a la seva iniciativa l'1 de setembre de 1903, es va fundar la Societat Arqueològica Ebusitana (SAE) de la que en serà subdirector fins a la seva mort. Tot d'una, com a responsable de les tasques d'investigació arqueològica, el 3 de setembre va començar les excavacions a la necròpolis del Puig des Molins a la finca de can Francesquet o can Partit, que el seu propietari, Josep Planells Ferragut va posar a la seva disposició i que seran els primers treballs arqueològics oficials duts a terme a Eivissa. Amb les primeres troballes, resultat d'aquestes excavacions, s'iniciarà la formació d'un incipient museu a la seu de la Societat, a la sala de l'antiga Universitat i la Capella del Salvador, cedits per l'Ajuntament d'Eivissa en la Sessió del dia 5 de setembre de 1903, les quals havien constituït les dependències de l'antiga Casa Consistorial fins al trasllat d'aquesta al Convent de Santo Domingo el 1838.

Serà a la necròpolis del Puig des Molins on Pérez Cabrero, com a director de les excavacions de la Societat Arqueològica continuarà les seves tasques els successius anys de 1904, 1905, 1906, 1907, 1909 i 1911. Però els treballs d'excavació, en què col·laborà activament el porter de l'incipient museu, senyor Pere Marí "Cala", no es limitaren el 1903 a la necròpolis de la ciutat, sinó que també realitzà excavacions a les de sa Barda i can Frare Vert, i als jaciments del Puig de n'Alís, Canal des Verro i Cap des Salt, tots ells a la parròquia de Sant Agustí. Igualment dirigí els treballs duts a terme a can Pis (Sant Rafael) el 1903 i el 1906. També el 1906, sota la seva direcció, es va excavar al jaciment del Puig d'en Valls (Santa Eulària des Riu), a la necròpolis de ses Torres a Talamanca, i a les tardorromanes de Sant Antoni, i can Gabino (Formentera), finançades per Joan Roman i Calbet.

Al mes de març de 1907, Pérez-Cabrero explorarà la cova de Santa Agnès a Sant Antoni de Portmany, on es recuperarà un important conjunt de materials que es dipositaran en el Museu de la Societat.

Al transcurs de 1907, realitzant les obres a la Capella del Salvador, on es varen reparar les voltes, es varen trobar una considerable quantitat d'alfàbies i gerres que alleujaven el seu pes. També per a sota del seu paviment es va descobrir una cripta que contenia gran quantitat de restes humanes, un Crist i un

Pérez-Cabrero, a la necròpolis del Puig des Molins

cap d'una escultura en fusta policromada i una gran quantitat de ceràmiques de reflexos metàl·lics pergamins i butlles entre altres materials que passaren a formar igualment part de les col·leccions del museu.

També en 1907, en aquest cas amb el finançament d'en Roman i Calbet, en els mesos de juliol i agost es treballarà en el santuari d'es Culleram en l'excavació del qual, a més d'en Pérez-Cabrero, d'en Roman i Calbet, del seu fill Carles Roman, d'en Pere Marí "Cala" i dos obrers, es va convidar a participar l'Antonio Vives Escudero, Catedràtic de Numismàtica i membre de la Reial Acadèmia de la Història. Entre finals d'aquest any i principis de 1908, igualment amb finançament de Roman i Calbet, es va excavar en el santuari de l'Illa Plana. La publicació dels materials d'aquests dos jaciments serien la novetat més important de l'obra del senyor Carles Roman "*Antigüedades Ebusitanas*", publicada el 1913.

Amb data 7 de febrer de 1909, va ser nomenat conservador del Museu Arqueològic d'Eivissa, càrrec que compaginà amb el de secretari de l'Ajuntament fins a la seva mort.

La ferma defensa del Museu com a president de la Junta del Patronat del Museu, el va fer enfrontar-se i pledejar amb els hereus de la família del senyor Joan Roman i Calbet mort l'any 1910, i que es va resoldre amistosament mitjançant la donació d'una part de la col·lecció arqueològica formada pel director de la SAE.

Des del seu càrrec a l'Ajuntament l'any 1913, tot i la bona amiatat que tenien, es va oposar a què Vives Escudero, realitzés excavacions a l'antic camí de Sant Josep, avui carrer de la via Romana, a la fi d'evitar, com ja havia succeït amb nombroses peces trobades a la necròpolis del Puig des Molins, que els materials recuperats a les seves excavacions sortissin de l'illa.

El 1909 publica a Barcelona *Ibiza: Arte, agricultura, comercio costumbres, historia, industria, topografía. Guía del Turista*, la primera guia d'Eivissa en la que es reuneix una nombrosa i variada informació de l'illa, amb abundant il·lustració gràfica. A aquesta obra la seguiran *Ibiza Arqueológica*, *La Necrópolis de Ebuso* (1911) i la *Historia del Museo Arqueológico de Ibiza*, *Un Museo en peligro* (1911) totes publicades a Barcelona. Finalment, l'any 1913 publicarà *Arqueología Ebusitana e Ibiza arqueológica*, també a Barcelona.

El senyor Artur Pérez-Cabrero i Tur, estava casat amb la senyora Dolors Adrover i Colom, i tingueren quatre fills: Carlota, Fany, Emilio i Lolita. Morí a Eivissa el 13 de juliol de 1916, el mateix dia que complia 46 anys.

Josep Clapés Juan

CENTENARI DE LA MORT DE JOSEP CLAPÉS JUAN (1864-1916)

Helena Jiménez Barrero

Josep Clapés Juan va néixer el 1864 al municipi de Santa Eulària, a can Xomeu d'en Xico Jordi, vènda de Cala Llonga. De família pagesa, el seu pare es deia Bartomeu Clapés Tur i la seva mare Maria Juan Tur. En quedar la seva casa molt lluny de l'escola del municipi, no va poder assistir a la mateixa fins el 1876, amb quasi dotze anys. El seu mestre, el mallorquí Bartomeu Oliver i Llinàs, va notar ràpidament que el jove era aplicat en els estudis i al cap de poc temps ja s'intercanviava cartes amb el seu germà, que estava destinat fora de l'illa. Després va passar al Col·legi de Segona Ensenyança

d'Eivissa on cursà dos anys de batxillerat. Però, com la hisenda dels seus pares no era molt grossa, va prendre la decisió de seguir la vida de la milícia, animat sens dubte pel militar Carlos Moreno Puig i pel comandant militar d'Eivissa d'aquell moment, el coronel Plàcid Pereira i Morante, que era amic del seu pare. El propi Clapés diu clarament en un dels seus escrits que es va decidir a prendre aquesta decisió pel seu desig de sortir d'Eivissa i de conèixer món i, acaba dient, que això li va permetre arribar a conèixer els cinc continents.

El 1880 el varen destinar al Regiment d'Infanteria de Filipines Núm. 52. En poc temps va ser ascendit a caporal de segona i, després, a caporal de primera. El 1882 va accedir a l'acadèmia d'infanteria de Toledo, on va ser distingit com a galonista; és a dir, com alumne distingit, que se li concedeix permís per usar insígnies que representen certa autoritat sobre els seus companys. Posteriorment, va passar al curs d'ampliació de tercer any d'estat major, artilleria i enginyers i, el juliol de 1886, el varen nomenar alferes d'infanteria. Tot seguit va ser destinat al Regiment de Mindanao, de guarnició a Palma. Al llarg de la seva carrera militar, va a estar destinat a Filipines, després va a anar a Cuba on va passar tres anys (1896-98) i posteriorment va tornar a la metròpolis després d'una estada a Canàries. Va participar en 59 combats, i en els tres anys de servei a ultramar, li varen concedir cinc creus de primera classe del mèrit militar amb distintiu vermell, quatre d'elles pensionades. Va ser destinat a Eivissa i a Menorca, on va morir, encara en actiu i com a tinent coronel d'Infanteria.

Des de molt jove es va començar a interessar per la història i, en especial, per la que tenia com a referència les illes Pitiüses. El 1886 va escriure una sèrie d'articles publicats al setmanari *Las Pityusas*, amb el títol '*Apuntes para la historia de Ibiza. Ibicencos ilustres*', que són breus biografies d'una sèrie d'eivissencs que havien destacat en diverses disciplines. El 1887 va publicar un fulletó amb el títol de '*Noticias bibliográficas i biográficas para la historia de Ibiza*'. Es va relacionar amb un nombrós grup d'intel·lectuals entre els que cal assenyalar a Bartolomé Ramon, Jacint Aquerza, Enrique Fajarnés, Artur Pérez-Cabrero i Isidoro Macabich. De la influència d'aquest grup va sorgir la revista *Los Archivos de Ibiza*, que va començar a editar-se el 1902 i de la qual Clapés va ser fundador, editor i director.

Gràcies a la seva feina, com a historiador i sobretot també com a recopilador, es varen salvar gran quantitat de materials i documents històrics de gran valor (alguns dels quals malauradament es varen perdre el 1936). Una de les seves principals inquietuds va ser la divulgació dels coneixements, de les dades i dels fets històrics rellevants a tota la societat, i no únicament a un públic intel·lectual o interessat en la Història. Ell volia arribar a la gent del carrer, com va demostrar el 1881 quan va publicar l'article "S'esglesí de Sant'Eulari", escrit en eivissenc; és a dir, en la variant del català d'Eivissa, reconeixent que la seva intenció era donar-li la màxima difusió possible, repartint-ne còpies entre els habitants de Santa Eulària.

La obra més voluminosa de Clapés és *Biblioteca ebusitana. Notas Bibliográficas de ibicencos notables y bibliografías que tratan de Ibiza*, que va ser publicada en forma de quaderns des de 1902 fins a 1904, dedicats a personatges eivissencs, formenters o relacionats amb les illes i a les obres que cadascun d'aquests autors dediquen a les Pitiüses, d'una forma organitzada, rigorosa i divulgativa.

També va mostrar interès per la poesia i el 1887 va publicar a l'*Almanaque Balear para el año 1888* el poema 'A Eivissa', en llengua catalana i que és una composició que mostra el seu amor per l'illa. També va publicar, a l'*Almanaque de las islas Baleares y anuario de El Diario de Palma* un poema titulat 'Amor', datat a Maó el 21 d'abril de 1888.

Va ser, tanmateix, un home molt compromès amb el desenvolupament d'Eivissa, sobretot en determinats aspectes com era la necessitat de millorar els medis de transport. Amb aquest motiu, el 1901, juntament amb altres personatges interessats en la qüestió, varen publicar un fulletó que es deia 'La carretera de Santa Eulària', on de forma satírica demanaven la construcció d'aquesta obra pública necessària per millorar la vida dels habitants de l'illa. Carretera que, malauradament, en Clapés no va poder veure, perquè les obres de construcció no es varen realitzar fins 1918. Va col·laborar també molt activament en l'erecció del monument al general Vara de Rey, mort a Cuba. En Clapés va dedicar una biografia a aquest personatge i els beneficis de la publicació es varen destinar precisament a sufragar l'esmentat monument.

Josep Clapés va morir a Maó, l'any 1916. El 1928 se'l va declarar Fill Il·lustre de Santa Eulària i també li varen ser dedicats carrers a Eivissa i a Santa Eulària.

La cova des CULLERAM un santuari de l'Edat de Bronze

Ricard Marlasca Martín,
Josep M^a. López Garí

Resum

Presentem l'estudi dels materials prehistòrics provinents de la cova des Culleram, al que s'afegeix una relectura d'alguns trets físics de la cova. D'aquests es deriva una reinterpretació del seu ús al llarg de la prehistòria, que també es pot fer extensiu al conegut santuari púnic. La presència d'aigua al seu interior, un fet que no es sol tenir en compte, seria el tret més important de la cavitat, l'esquer per a la sensibilitat religiosa precristiana.

Summary

The purpose of this research is to study the materials from the prehistoric cave named es Culleram. It adds a re-reading of some physical features of the cave. This study involves a re-interpretation of the cave's use throughout prehistory, and this can also be applied to the the known Punic sanctuary. The presence of water in its interior, a fact usually not taken into account, would be the most important feature of the cavity and also the bait for pre-Christian religious sensibility.

Antecedents

La cova des Culleram és un dels jaciments més coneguts d'Eivissa, ja sigui a la mateixa illa com fora d'ella, i tant per especialistes com per gent profana en arqueologia. L'espectacular dipòsit votiu trobat al seu interior, format, entre d'altres, per milers de terracotes acampanades representant a la deessa Tanit, és un dels exponents més rics i complets de la religiositat púnica a tota la Mediterrània. El contrast d'aquest exuberant context d'època antiga amb les poques evidències prehistòriques recuperades, també al seu interior, ha fet que aquestes últimes rebessin una mínima atenció.

Si a la primera campanya d'excavacions, realitzada a l'any 1907 per la Societat Arqueològica Ebu-

sitana, sembla que no es van trobar restes prehistòriques, a la que va seguir a l'any 1909, duta a terme per Antonio Vives y Escudero, es trobaria el que seria el conjunt més nombrós i complet de materials prehistòrics de la cova, com es desprèn del relatat per l'excavador "tuvimos la suerte de encontrar unos fragmentos de cerámica ordinaria, modelada a mano, de barro basto y mal cocido que caracterizan la época neolítica" (Vives y Escudero 1917: 3). Tot seguit, l'autor descriu i dibuixa els principals fragments, només tres, però per les seves paraules, hem de pensar que el lot ceràmic recuperat seria més quantiós, encara que qualitativament poc destacable, poder per ser la majoria fragments informes. Bona part d'aquestes ceràmiques semblava que estarien dipositades al Museu Arqueològic de Madrid, però després de

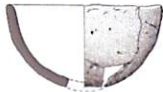

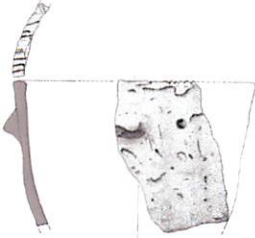

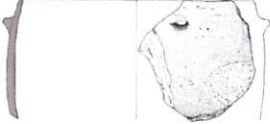

COVA DES RIUETS	COVA DES CULLERAM
<p>VAS</p> 	 <p>6970/4</p>
<p>BOL</p> 	 <p>10200/79</p>
<p>OLLA SIMPLE OBERTA</p> 	 <p>Col.Part/1</p> <p>10200/20</p>
<p>OLLA SIMPLE TANCADA</p> 	 <p>Vives Esc/1</p> <p>Vives Esc/2</p> <p>Vives Esc/3</p>

Fig. 1: Quadre amb els fragments de ceràmica prehistòrica procedents des Culleram, i les formes corresponents a la tipologia de la cova des Riuets (Formentera).

diverses consultes amb els seus tècnics, allí només conserven dos petits fragments que podrien provenir de la cova, però no amb total seguretat, pel que no els hem tingut en conte per a l'estudi. En aquestes primeres campanyes es va trobar, també, una destal de pedra polida, avui desapareguda (Pérez Cabrero: 1911).

No serà fins a les noves excavacions dels anys 1965 y 1968, dirigides per Mª J. Almagro Gorbea, i patrocinades pel Baró d'Esponellà, Epifanio de Fortuny, que es trobaran noves ceràmiques prehistòriques a la cova, en aquest cas 10 fragments informes i sis amb forma (fig. 1-3 sigles 6970) (Almagro i Fortuny 1971-24-25). De la darrera campanya realitzada l'any 1981 i dirigida per Ramon Torres, destinada a obtenir una nova planimetria de la cova i un estudi de conjunt, provenen 17 fragments informes i tres fragments de vora (fig. 1 i 3, sigla 10200)

(Ramon 1985). A aquests conjunts, s'ha d'afegir el conservat a una col·lecció particular a la que hem tingut accés, que compren 46 fragments informes, quatre fragments de vora i un fons pla (fig. 1-3, sigla Col. Part.).

Els materials ceràmics

Com hem vist, actualment els materials procedents de la campanya de Vives i Escudero estan perduts. Per aquest motiu, aquí estudiarem els fragments publicats en el seu moment, dels que hem realitzat una reconstrucció a partir dels dibuixos i les mides proporcionades per l'autor, intentant una aproximació al diàmetre i tipologia de les peces.

La resta dels materials, citats anteriorment, s'han dibuixat i estudiat directament. En total, procedents de la cova s'han recuperat 73 fragments informes i 17

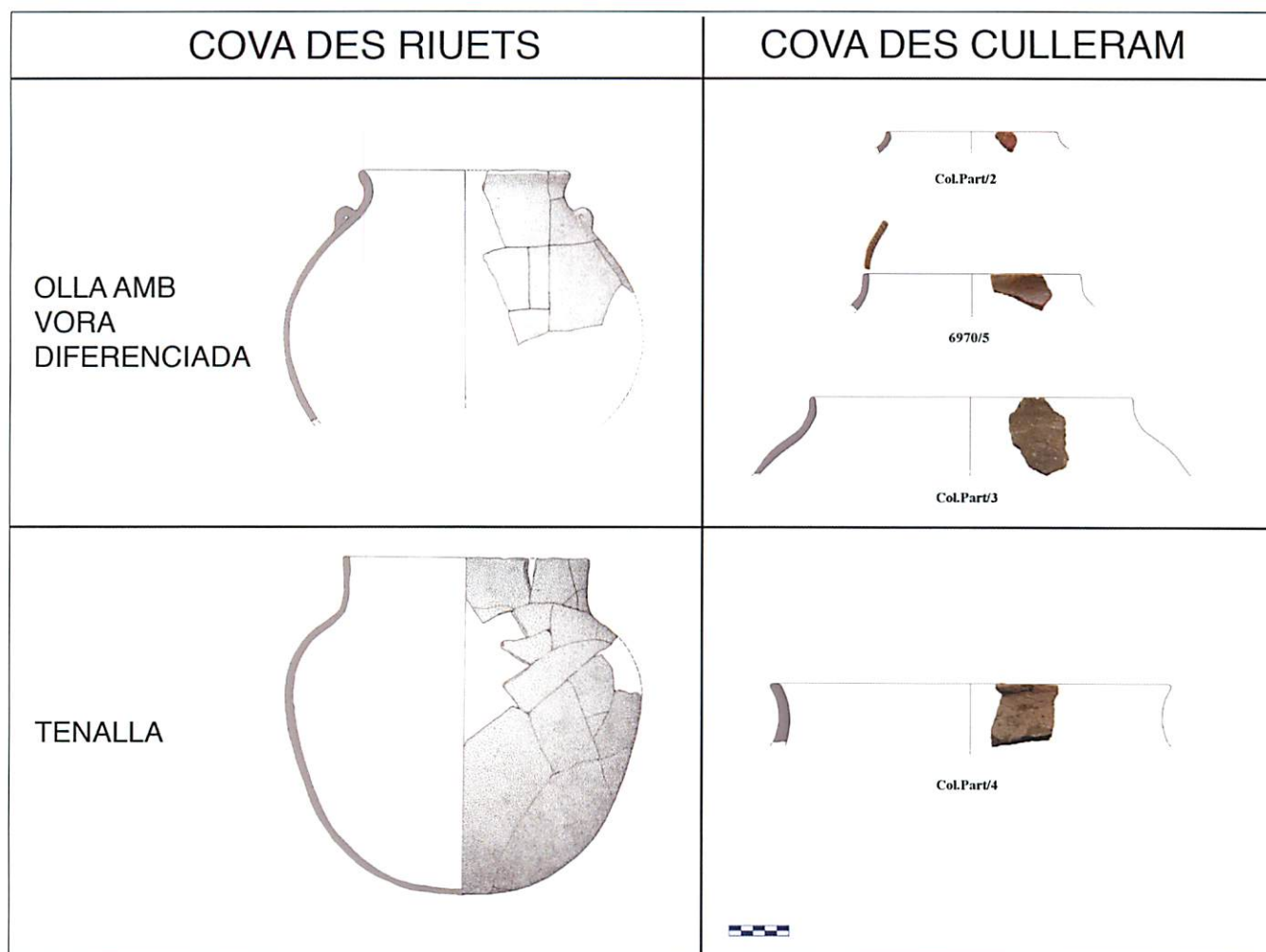

Fig. 2: Quadre amb fragments de ceràmica prehistòrica procedents d'es Culleram, i les formes corresponents a la tipologia de la cova des Riuets (Formentera)

amb forma, que corresponen a 11 vores, a dos fons plans i, en quatre casos, a aplics perforats (fig.1-3).

La composició de les ceràmiques és sempre el mateix, d'argiles amb coccions màximes de 850°, amb desgreixants abundants de dimensions reduïdes i mitges en general, amb predominança de calcita. Pel seu enquadrament tipològic, hem seguit la tipologia derivada de l'estudi del conjunt ceràmic procedent de la cova des Riuets, el més complet de les Pitiüses (Marlasca i Garí inèdit).

Pel que fa als vasos oberts, una de les vores pertany a un petit contenidor de 14 cm de diàmetre que correspondria a un vas. Són els contenidors oberts més petits, de forma hemisfèrica, amb diàmetres d'entre 9 i 14 cm. Presenta la superfície exterior brunyida, i tot i que no s'aprecia per la conservació, cal pensar que l'interior també estaria brunyit (fig. 1, 6970/4).

La segona vora també correspon a un recipient obert, de 17,8 cm de diàmetre, que encaixa en el grup de bols hemisfèrics de petites dimensions de la cova des Riuets, que tenen entre 15 i 20 cm de diàmetre. Presenta l'interior brunyit i l'exterior allisat (fig. 1, 10200/79).

Altres dos vores pertanyen al tipus d'olles simples obertes (fig.1 Col. Part/1 i 10200/20). Es tracta d'uns recipients molt similars als anteriors, amb les parets de tendència troncocònica o vertical. Els seus diàmetres, de 17 i 21 cm, encaixen perfectament amb els obtinguts a Riuets, de 17 i 20 cm. A Riuets no presenten brunyit, ni tractament exterior, com és el cas d'una de les peces des Culleram. En l'altre cas s'aprecia un allisat interior i exterior (10.200/20). Aquest fragment presenta a més un aplic perforat a modus de nansa, habitual en aquest tipus de reci-

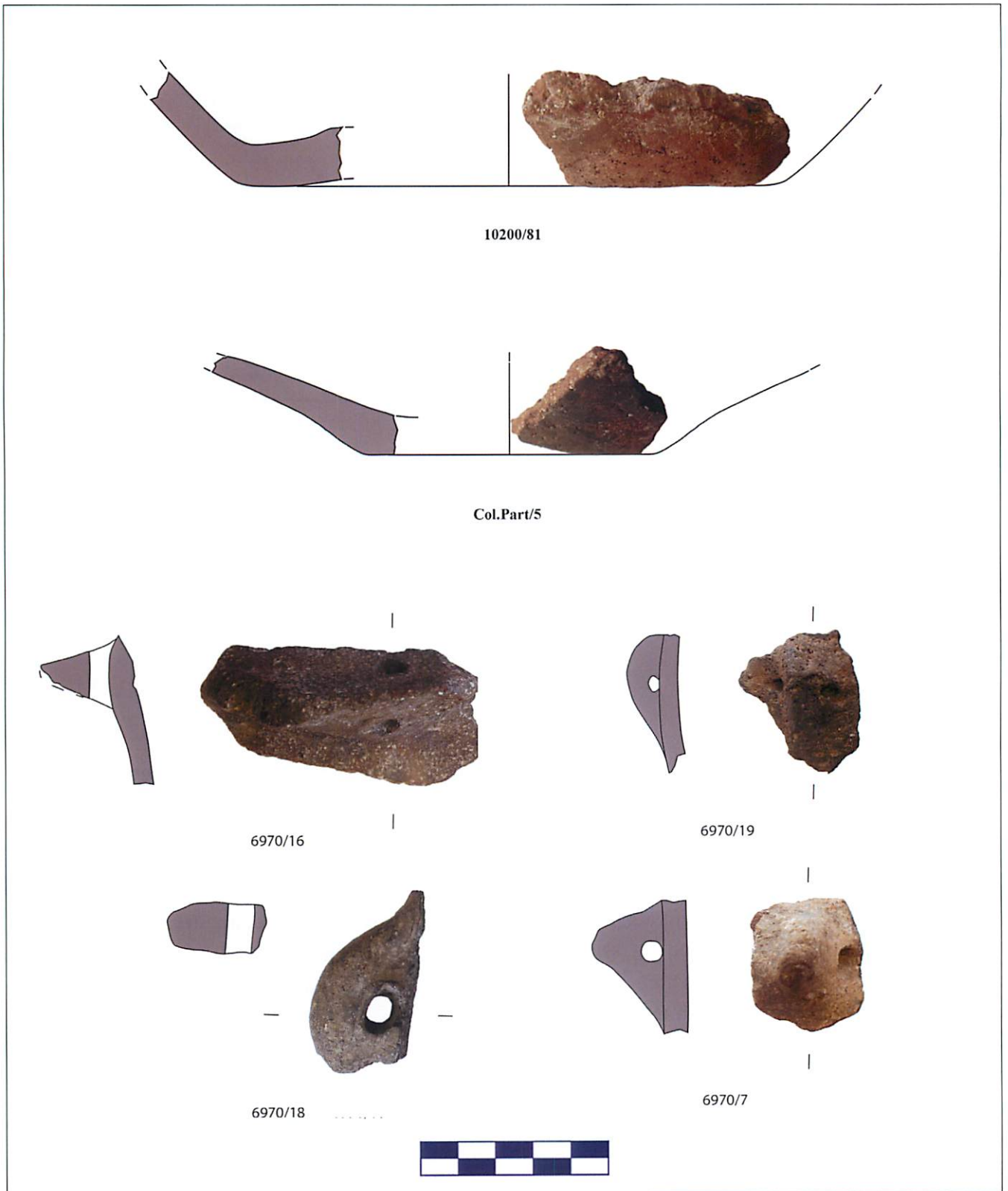

Fig. 3: Fragments de base i aplics perforats procedents d'es Culleram

piet del repertori de la cova formenterera, ja sigui amb perforació o no.

Pel que fa als recipients tancats, les tres vores publicades per Vives, corresponen al mateix tipus de contenidors, les olles simples tancades i grolleres. Es

tracta de recipients de mitjanes dimensions, de perfil simple, amb parets de tendència vertical i sense vora diferenciada, i amb la part superior amb una lleugera inclinació a l'interior. No solen presentar tractament exterior i acostumen a tenir mugrons simples

Fig. 5: Detall de la zona on encara s'aprecien els nivells de deposicions d'època púnica, amb les marques de capes calcàries, que demostrarien la presència d'aigua abundant en aquell moment

o perforats a prop de la vora. Els diàmetres derivats de les dimensions aportades, entre els 16 i els 20 cm, s'assimilen bé amb els obtinguts a Riuetts, quasi sempre entre els 18 i els 21,5 (fig. 1, Vives Esc/1-3).

Un altre grup el formarien les tres vores que pertanyen al tipus d'olla amb vora diferenciada. Es tracta també de recipients molt comuns de la prehistòria Pitiüsa, de cos globular i una vora poc desenvolupada, que pot ser vertical o exvasada. Les reduïdes dimensions de dos de les peces fan que siguem cautelosos pel que fa al diàmetre obtingut, especialment en el cas de l'olla més petita, de només 14 cm de diàmetre (fig.2, Col.Part/2), el que significaria que es tracta d'una olla de mitjanes dimensions. Les altres dos peces, amb 17 i 26 cm correspondria a olles de grans dimensions. La de 17 cm de diàmetre presenta una decoració en la cara superior de la vora, prèviament aplanada, de línies impreses poc profundament, en sentit diagonal i de poc més d'un mm d'ample. Les decoracions impreses d'aquest tipus o digitades, tot i no ser molt habituals, tampoc són alienes al repertori Pitiües, i s'han identificat a Riuetts bàsicament a la superfície de les vores d'olles simples grolleres i obertes, i en l'únic exemplar recuperat de gran contenidor de cos cilíndric, pròxim al tipus en forma de tonell.

El fragment de vora restant, pertany a un gran recipient, amb vora de 33 cm de diàmetre, i corres-

pondria a una tenalla. Son recipients amb el cos de tendència globular o ovoide i un coll vertical sense vora diferenciada, arrodonida o plana. En aquest cas presenta la superfície exterior i interior brunyida i un gruix de paret d'un cm (fig.2, Col.Part/4).

Un altre fragment publicat com a prehistòric (Ramon 1985, fig.4 n° 17), no l'inclourem a l'estudi donat que per alguns trets sembla que podria tractar-se d'una producció d'època púnica de ceràmica de cuina i no té doncs una adscripció prehistòrica segura. Es tractaria en tot cas d'una conca tancada.

Altres dos fragments pertanyen a bases planes (fig.3), de recipients de difícil identificació donat el poc desenvolupament vertical conservat, tot i que es pot aventurar que en un cas correspon a una olla de cos globular, amb l'interior allisat i l'exterior sense tractament. L'altre fragment, (fig. 3, Col. Part/5), podria pertànyer a un bol o conca, amb brunyit exterior i sense tractament interior conservat. Per últim ressaltar la troballa de quatre nanses d'aplics perforats, de característiques diferents però mateixa simplicitat d'execució, molt comuns com hem vist a les olles de diferents tipus o als bols de la nostra prehistòria.

En definitiva, es tracta de pocs materials que ens aporten una perspectiva molt limitada del que devia ser el repertori complert, en el que només hi ha un o dos recipients que podríem considerar des-

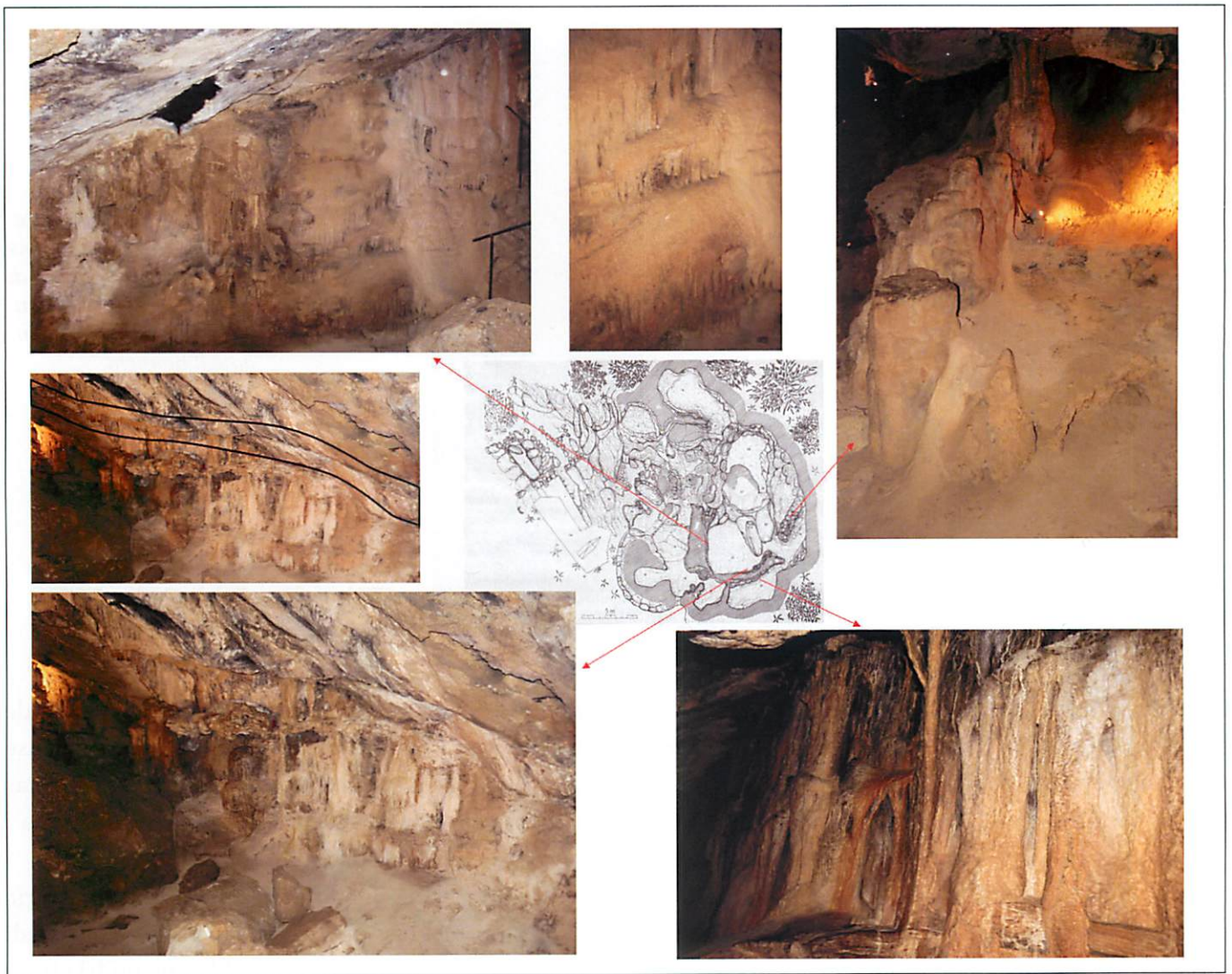

Fig. 4: Imatges dels diferents espeleotemes presents a l'interior de la cova des Culleram. Al centre a la esquerra, detall de la zona on es troba l'esquerda al sostre per on es filtra l'aigua que ha format els espeleotemes

tinats al consum, com són el vas i el bol. La conca i les olles de vora diferenciada són recipients que perfectament es podrien haver destinat a emmagatzemar algun producte, i les olles simples obertes també podrien haver servit per a recollir o guardar algun producte, així com també per a la transformació d'aliments.

La cronologia d'aquests materials es va atribuir en un primer moment al neolític (Vives y Escudero 1917: 3), però més recentment se'ls relaciona per primera vegada amb l'Edat del Bronze, concretament amb el del Sudest peninsular (Almagro i Fortuny 1971:24), i ja amb més dades i un coneixement incipient de la prehistòria pitiusa, se'ls relaciona definitivament amb l'Edat del Bronze, sense concretar molt, ja sigui un període no molt recent (Ramon 1985: 240-241), més tard perfilada per el

mateix autor en el calcolític o els primers segles del segon mil·lenni aC (Ramón 2000). També s'han situat en un ample ventall cronològic que pot abastar quasi tot el Bronze, entre el 1500 i el segle VIII (Gómez Bellard i San Nicolas 1988: 214). Finalment, s'ha proposat la pertinença d'aquest lot ceràmic a un període final del calcolític o inicial del Bronze, però situant aquest en el 1.500 aC (Costa i Fernández 1992: 304).

Realment els elements que tenim per intentar una aproximació cronològica més precisa són mínims, però s'han de tenir en compte. El primer és, com ja hem avançat, la proximitat tipològica d'aquest conjunt amb el més complet documentat a les Pitiüses, el de la cova des Riuets, que està ben enquadrat en un moment primigeni de l'Edat de Bronze, gràcies a dos datacions de C-14 que cali-

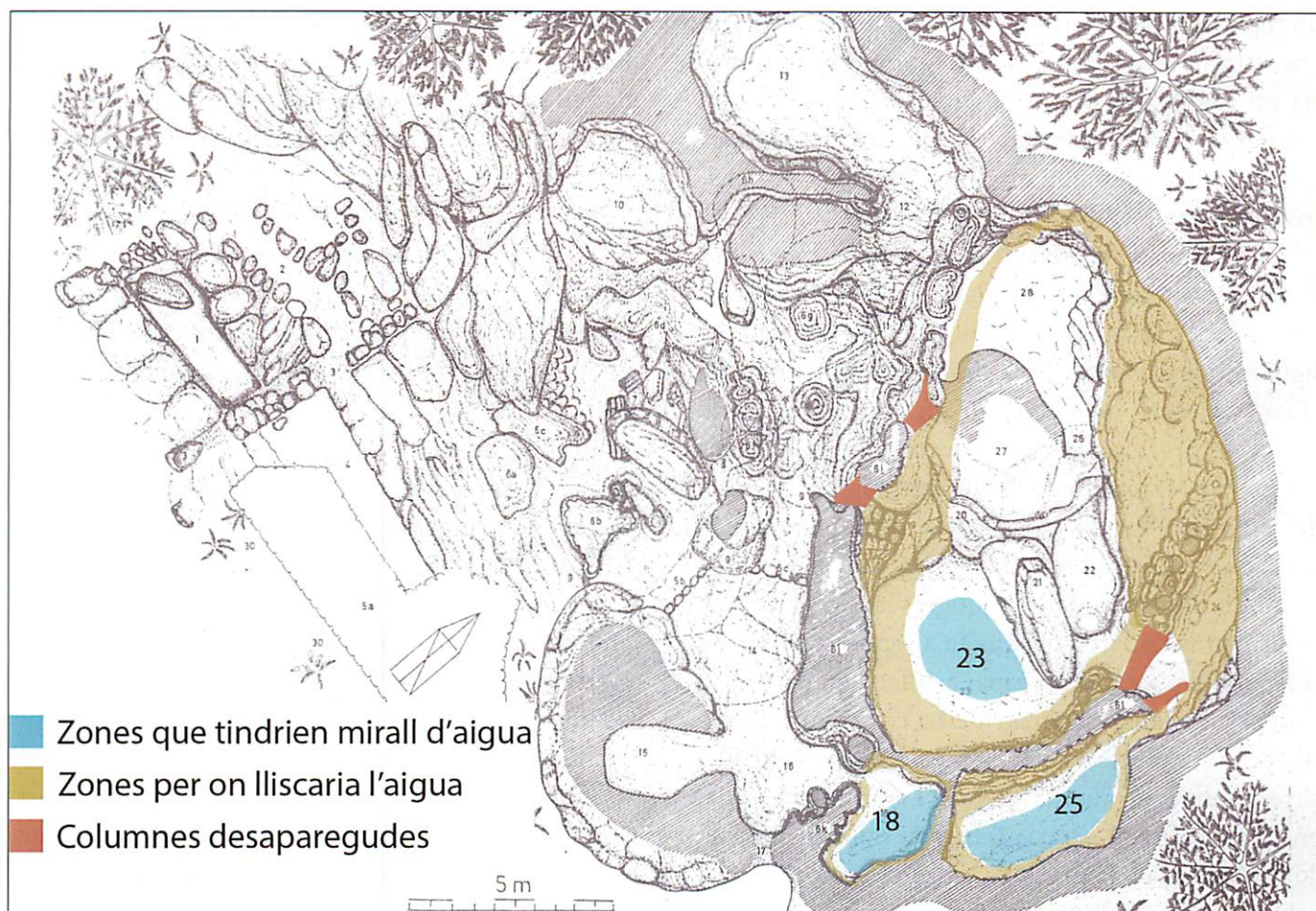

Fig. 6: Planta de la cova (Ramon 1985), amb una reconstrucció hipotètica de zones a on es podrien haver format petits miralls d'aigua rajada des del sostre, i situació de les columnes que tancaven els dos àmbits interiors, avui desaparegudes

brades a 2 sigma, el situen a un moment inicial del segon mil·lenni (López Garí et al. 2013: 67). Tot i això, la presència a es Culleram de dos bases planes, que no es troben a Riuets, lligat al tret continuista que es desprèn del repertori ceràmic d'aquesta cova (Marlasca i Garí 2013), ens alerten de la possible pertinença d'aquest lot ceràmic a un estadi més avançat de l'Edat del Bronze, tot i que per la proximitat tipològica hem de deduir que no és molt llunyà en el temps.

Finalment, un altre fet remarcable, és l'existència d'una crosta calcària entre el dipòsit prehistòric de la cova i el posterior d'època púnica, que Vives descriu com a "ligera capa de sedimento calcáreo" (1917; 3). Aquest nivell, segons la troballa d'alguns fragments amb ceràmica incrustats en aquesta crosta calcària recuperats a la campanya de 1981, així com d'alguns fragments de la col·lecció particular estudiada, tindria un mínim de tres o quatre cm de gruix, i denoten el ja assenyalat "importante

hiatus entre ambas fases" (Ramon 1985, 240 i fig 4 n° 20). Si bé és molt difícil copsar en quina velocitat es podria haver format la crosta, que dependria, en gran mesura, de la quantitat d'aigua present a la cova, s'ha de tenir en compte que generalment la formació es lenta, i mai seria inferior als quatre o cinc segles. Per tot això, i a títol interpretatiu, creiem que aquestes ceràmiques es poden enquadrar en un moment a cavall entre el primer i el segon terç del segon mil·lenni a.C., coincidint amb la datació proposada per Costa i Fernández (1992), però contextualitzada clarament a l'Edat del Bronze, concretament al trànsit del Bronze Antic al Bronze Mig.

Els trets físics i el que ens diuen

Pel que fa a l'orografia general de la zona muntanyenca on es troba la cova, s'ha de ressaltar el fort pendent que existeix. No es tracta d'un indret amb

un replà natural, sinó que precisament on es suposa que estaria l'entrada de la cova, aquesta presentaria un important desnivell o pendent, que encara podem intuir tot i els canvis realitzats des d'època púnica i especialment moderna, degut a la construcció d'una plataforma per a les visites.

La fesomia de la cova des Culleram és ben coneguda, bàsicament arrel dels treballs de topografia realitzats l'any 1981 (Ramon 1985). Aquesta ha sigut en part reconstruïda donat que bona part de la cavitat es va col·lapsar en un moment històric difícil de precisar, ja que les excavacions realitzades no van tenir cura de documentar la estratigrafia del jaciment. Tot i la complexitat de la planta de la cova, que si bé és petita, presenta galeries de diverses dimensions i característiques, s'ha simplificat en un esquema tripartit pel que fa a l'època púnica, on la zona d'accés seria un espai artificial en part retallant la roca i en part construït. La cova natural estaria, doncs, composta per dos galeries principals, i altres menors en alguns laterals. La primera galeria, on suposadament estaria l'entrada i poder hi havia llum natural, es troba avui sense el sostre, que ha col·lapsat, i presenta una superfície irregular, molt accidentada, degut a la presència dels nombrosos espeleotemes que encara es conserven, en aquest cas les bases de un bon nombre d'estalagmites. Aquestes es troben per tota la superfície, deixant poc espai lliure per a la realització de qualsevol activitat i dificultant fins i tot una mínima circulació.

Aquesta galeria està separada de la segona per columnes, (espeleotema format de la unió d'estalactites i estalagmites), que en el seu estat original impedirien l'accés, tancant totalment el segon àmbit. Aquest (el 23 al plànol de Ramon, de qui seguirem la numeració a partir d'ara), té uns 80 m², i de nou, presenta també una superfície irregular, amb blocs del sostre caiguts al terra, especialment a la zona nord, on una gran llosa d'uns 40 m² crea un terra d'uns 60 graus d'inclinació. Tot i això, és més diàfana que l'anterior, ja que els espeleotemes es situen als límits laterals, a les parets. Es pot apreciar com els sectors est, sud i oest d'aquest àmbit, estan delimitats o coberts per diferents tipus de espeleotemes. Totes les parets de la zona sud de la galeria apareixen cobertes per colades, formacions creades pel pas de l'aigua provinent d'una esquerra. Aquestes formacions presenten aquí una fesomia

molt atractiva, amb una aparença de columnata a la zona d'accés, i de cortina al costat sud-est, que donen un aura especial a aquest espai. L'origen de tots ells és el mateix, una esquerra que es pot apreciar a la part superior de les parets de la cova des de on s'ha filtrat i es filtra l'aigua subterrània que, al llarg de centenars d'anys, ha anat creant totes aquestes formacions (fig.4). Aquest és l'àmbit on estaven els principals dipòsits arqueològics, amb una potència d'uns 40 cm del nivell del terra actual, com prova una empremta encara conservada a la zona inferior d'una de les parets. S'ha de destacar que, en aquesta empremta, on es poden veure restes del dipòsit d'època púnica, amb ossos i carbons, hi ha fines capes de concreció calcària, que ens confirmen la presència, d'aigua en gran quantitat i en aquesta zona en aquell període (fig.5).

Al costat Sud-est, una alineació d'estalactites i columnes separa la galeria d'una més petita de 9m² (la núm. 25).

Aquest petit compartiment del costat sud-est, amb una alçada inferior a 1,50 m., en part continua separat de la sala principal per la columna càrstica ja mencionada, però segons es pot observar, en origen estaria totalment tancada per aquesta barrera calcària. Aquest fet, fins ara no identificat, pot ser molt destacable, ja que es van trencar fileres d'estalactites que apareixien en paral·lel per poder accedir a aquesta petita galeria, que no ofereix cap al·licient des del punt de vista residencial. Com demostra l'empremta dels nivells arqueològics, encara conservats en una de les seves parets, amb ceràmica prehistòrica inclosa i alguns carbons, l'accés s'hauria obert també en aquest període. Al seu interior, la presència d'aigua sembla haver sigut important, provinent tant de la part superior de les parets, com regalimant des de la zona d'accés a aquesta galeria, com es desprèn de les colades que veiem a la zona exterior, i que presenten una inclinació cap a l'interior. Les amples capes calcàries formades pel pas de l'aigua, i que cobreixen també els nivells arqueològics, proven la seva abundància també després de les visites prehistòriques. Fins i tot, ocasionalment, es podia veure un petit mirall d'aigua fins no fa molts anys cobrint la seva superfície. El mateix succeeix a una petita galeria adjacent a aquesta pel costat oest, però que té el seu accés des de la primera galeria, a la entrada (la núm. 18).

Per les notícies que va donar Vives i Escudero, sabem que les ceràmiques d'època prehistòrica, i el dipòsit púnic, es van trobar com a mínim a la segona galeria, "allí mismo, en el fondo de dicha cueva y a nivel más profundo de las susodichas figuras y debajo de una ligera capa de sedimento calcáreo, tuvimos la suerte de encontrar unos fragmentos de cerámica ordinaria, modelada a mano, de barro basto y mal cocido, que caracterizan la época neolítica" (1917: 3). El que no sabem és si es refereix a la segona galeria en general, o concretament a la petita galeria del Sud-est que acabem de descriure, i on es pot apreciar encara perfectament la presència del nivell prehistòric a una de les parets.

La presència d'aigua a la cova es cabdal per a interpretar les visites al llarg de la història, però se li ha donat molt poca atenció. De la possible presència d'aigua a la cova, en va deixar testimoni, en primer lloc, Roman (1913:75): "Notase en el interior de la cueva un marcado y brusco desnivel del suelo, aproximadamente de unos tres metros, que se inicia en una gruesa y preciosa estalactita, que, a modo de robusta y elegante columna, parece nacida y formada como para sostener el peso de la bóveda. Revelándonos, tanto ella como otras varias estalactitas y estalacmitas que hay en la cueva, el hecho de haber existido allí gran profusión de agua, de la que actualmente no aparece vestigio alguno, como no sea unos centenares de metros más abajo de la cueva, donde las adelfas de hermosa flor bermeja, denotan, con su existencia, la de algún nacimiento o manantial." La situació d'aquest "manantial" a centenars de metres de la cova, farà que setanta anys després, Aubet reculli l'apunt de Roman i desvinculi la presència directa d'aigua a la cova: "La estructura de la cueva indica la existencia de agua por aquella zona y, como dice su descubridor, Carlos Román, hay vestigios de ella unos centenares de metros más abajo. Ello puede ser interesante para interpretar los orígenes de la utilización de la cueva, ya que la existencia de muchos santuarios fenicios se ha basado en el culto a las aguas, culto vinculado siempre a divinidades como Ashtarté o Adonis" (1982:10), i més endavant "...los santuarios púnicos estuvieron situados siempre en las proximidades de cursos de aguas o manantiales, todo ello vinculado a las deidades de la fecundidad...entra así dentro de una larga tradición que elige los santuarios en lugares abruptos

y en Cuevas junto a corrientes de agua..." (1982: 45). Tot i no copsar la presència real de l'aigua a la cova, es valora la seva importància per primera vegada, i en realitat, última, fins ara. Generalment es destaca la presència d'una cisterna i l'ús de les aigües allí recollides, i mai les que rajaven del sostre de la cova, les autèntiques protagonistes, com per exemple: "En Ibiza, el santuario de Es Cueiram presenta vestigios de un uso ritual del agua, con la presencia de una cisterna a la entrada del templo" (Gómez i Vidal 2000:118).

De tot el dit fins ara, es poden desprendre alguns fets cabdals i incontestables. En primer lloc, que com a mínim a la segona galeria des Culleram, hi havia una gran quantitat d'aigua com demostren els espeleotemes. Hem de ressaltar que a la segona galeria, totes les parets presenten aquestes formacions al que hem d'afegir que les inclinacions del terra conflueixen a una gran zona més profunda on, per pura lògica, acabaria dipositant-se part de l'aigua que regalimaria de les parets. Aquesta gran quantitat d'aigua rajant per totes les parets, formaria a la zona meridional de la segona galeria (23), i a la més petita del sud-est (25), així com a l'adjacent a aquesta (18), petits o grans miralls d'aigua, probablement poc profunds, als períodes de més activitat de les aigües subterrànies (fig. 6). L'aigua hauria estat present amb seguretat en temps de les visites d'època prehistòrica a la cova i també a època púnica.

En segon lloc, la segona galeria, en el seu estat natural, estava completament tancada per una formació natural de columnes. L'obertura original per accedir a aquesta galeria, es duria a terme en un moment indeterminat de la prehistòria pitiüsa, que a jutjar per les ceràmiques estudiades podríem portar com a mínim a mitjans del segon mil·lenni aC. El mateix passaria amb la petita galeria situada al sud-est, "tancada" al pas i oberta en el mateix període.

La irregularitat de la superfície de la cova, el poc espai útil i amb condicions d'ocupació, la humitat o la foscor que devia envoltar el seu interior, fa poc probable que es tractés d'una cova d'habitat pel que fa a la prehistòria, com s'ha interpretat fins ara (Ramon 1985: 248 i 2000: 45; Costa 2007: 12). Ni tant sols, observant el terreny, amb un desnivell considerable, sembla raonable plantejar l'existència a la zona de l'entrada, d'una ocupació o fins i tot la

construcció d'una cabana que servís d'habitat, que per lògica situarien en un indret més idoni, menys abrupte.

D'aigua, estalactites i rituals

Les poques restes d'època prehistòrica procedents de la cova, ens alerten del caràcter específic que van tenir les primeres visites a la cavitat. Recentment, hem tractat de demostrar la dificultat per trobar aigua amb que s'enfrontarien els primers pobladors a l'illa de Formentera (Marlasca i Gari 2014 i 2015). Allí, la manca de torrents, fonts o brols d'aigua mínimament susceptibles d'abastir les comunitats humanes feien de l'illa un lloc inhòspit i inhabitable. Però es precisament l'existència de sorgents a algunes coves, el que va fer possible la seva població des del calcolític. La cova de l'Aigua i de Sant Valero al Cap de Barbaria, o les coves de l'Aigua, de ses Mamelles i molt especialment la cova des Fum a La Mola, van ser els llocs d'aprovisionament d'aigua al llarg de mes de mil anys de prehistòria de l'illa veïna (Marlasca i Gari 2014). A Eivissa, el panorama sembla ser molt diferent, i podem trobar al llarg del seu territori nombroses fonts naturals que fins fa molt poc estaven actives gran part de l'any, algunes alimentant molts dels torrents illencs. També s'ha de recordar la presència de l'únic riu de tot l'arxipèlag, que també presentaria un cabal força diferent a l'actual, ja pràcticament inexistent. Tot i això, qualsevol punt d'abastiment d'aigua no deixa de tenir una importància cabdal, especialment a la nostra prehistòria, quant encara no s'excavaven pous ni es construïen aljubs o cisternes.

Si les dades que tenim de la població prehistòrica d'Eivissa son a dia d'avui ínfimes, pel que fa a la meitat nord de l'illa són pràcticament inexistents. El poblat conegut més proper a es Culleram, està a 15 km en línia recta, situat quasi al cim del cap des Llibrell, i a banda de les poques restes recuperades a la cova, els únics materials prehistòrics coneguts en aquesta part de l'illa són algunes destrals metàl·liques trobades a prop de Cala Xarraca, de les que es van dibuixar dos esquemàticament (Sorà 1944: 18), i de les que poc més es pot afegir donat que estan desaparegudes.

Tot i aquest panorama, no podem dubtar que hi degué haver un poblament prehistòric repartit per tot el territori insular, i també en aquesta zona del nord de l'illa, ja que presenta unes condicions naturals prou bones (terres fèrtils, un magnífic accés a la mar i presència d'aigua).

A la zona on ens trobem, el Torrent de sa Cala i les vessants muntanyoses dels voltants, hi ha tres fonts naturals ben conegudes i explotades tradicionalment en un radi de només mig quilòmetre, la font de sa Sangonera, la font Joana i la font d'en Cala. Es troben a només un quilòmetre de distància de la cavitat, pel que l'abastament d'aigua en aquest torrent, en condicions normals, devia estar prou garantit. La cova des Culleram podria haver estat un altre punt en aquesta xarxa de fonts naturals.

Sabem doncs que a Formentera el proveïment d'aigua de les coves va ser cabdal per la supervivència a l'illa, i a Eivissa les poques que semblen haver existit també degueren ser visitades i explotades en aquest sentit. A les Balears es té constància d'aquest aprofitament de les aigües cavernàries a Cabrera (Trias *et alii*, 2009; Ramis i Santandreu, 2011: 321) o a Mallorca, a la cova Genovesa (Gracia *et alii*, 2003).

Així, si bé cal pensar que la cova des Culleram podia haver tingut algun paper en l'abastiment d'aigua en aquell període, defensem un altre possibilitat, a la llum de les troballes a la cova des Fum de Formentera. Recentment, s'han descobert dos zones a l'interior de la cova, sense llum natural, on hi ha un protagonisme important d'algunes formacions de columnes i altres espeleotemes, amb presència d'aigua encara avui dia, i fins i tot algun mirall d'aigua al terra, format per les filtracions que ragen del sostre i llisquen per parets i estalactites. Aquests indrets van ser escollits per dur a terme pràctiques rituals en les que també tenia un paper important el foc practicat en zones preparades per aquest fi (Marlasca i Gari 2014). La seva cronologia es pot situar, de moment i pel que fa a un dels santuaris, entorn el 1800 aC., i l'altre pensem que podria situar-se en un marc més ample de temps, en les centúries següents.

Els trets d'aquestes zones dedicades a les pràctiques rituals, ens dibuixa un panorama idèntic al que trobem a la cova des Culleram, on l'aigua i les formacions calcàries (columnes, estalactites i estalagmites), són les grans protagonistes de la segona galeria, on es trobarien les restes prehistòriques (i

les ofrenes púniques). Els items ceràmics, com hem vist, no responen clarament al que podríem considerar un repertori domèstic complet, sinó que és molt reduït i centrat en uns tipus que podríem pensar destinats tant a obtenir i contenir aigua, com a dipòsit d'ofrenes. En algun cas, com les olles, també podrien haver servit per a la transformació i preparació d'algun producte o aliment amb un objectiu ritual.

Les primeres poblacions d'Eivissa i Formentera devien tenir uns forts lligams socials i culturals, derivats no només del seu més que probable origen comú, sinó també de la proximitat física. L'existència de rituals cavernícoles lligats a l'aigua i els espeleotemes a Formentera, pogueren tenir el seu reflex a Eivissa, i a manca d'un cas tant espectacular com la cova des Fum, la cova des Culleram presenta tots els trets per haver sigut escollida amb aquesta finalitat. Lamentablement la seva anàrquica excavació ens impedeix demostrar-ho, però al llarg d'aquest treball, hem pogut veure com les poques evidències que ens han arribat, encaixarien a la perfecció amb aquesta tradició cultural.

S'ha de recordar que les pràctiques rituals a determinades zones cavernàries són un fet ben constatat al llarg de tota la Mediterrània des del Neolític, però van tenir el seu moment àlgid a l'Edat del Bronze, a jutjar per la quantitat d'evidències a contextos italians i francesos, als que s'han de sumar els balears i pitiüses.

La petjada humana a la cova des Culleram només es pot explicar per la presència d'aigua. Aquesta va ser, sens dubte, la raó no només de les visites d'època prehistòrica, sinó també del santuari púnic. Dos tradicions religioses, allunyades en el temps i l'espai, confluïrien a la gruta atretes pel mateix esdeveniment natural, l'aigua suada del sostre per parets i estalactites, formant miralls d'aigua a l'interior de fosques i captivadores galeries.

Bibliografia

- ALMAGRO GORBEA, M. J. i Fortuny, E. (1971): Excavaciones en la cueva de es Cuyeram (Ibiza), *Noticiario Arqueológico Hispánico*, XIII-XIV, 7-35.
- AUBET, M^a. E. (1982): El santuario de es Cuyeram. *Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza* 8.

- COSTA, B. (2007): es Culleram. 100 anys. Ministerio de Cultura. Govern de les illes Balears, Conselleria d'Educació i Cultura.
- COSTA, B. i FERNÁNDEZ, J. (1992): "Les illes Pitiüses de la prehistòria a la fi de l'època púnica", *La prehistòria de les illes de la Mediterrània occidental. X jornades d'estudis històrics locals*, 277-355.
- GÓMEZ BELLARD, C. i SAN NICOLAS, Mª PILAR (1988): La prehistòria de Ibiza y Formentera: estado actual de la investigación. *Trabajos de Prehistoria* 45, 201-228.
- GÓMEZ BELLARD C. i VIDAL GONZÁLEZ, P. (2000): Las cuevas-santuario fenicio-púnicas y la navegación en el Mediterráneo", XIV Jornades de Arqueologia Fenicio-Púnica (Eivissa 1999), *Santuarios fenicio-púnicos en Ibèria y su influencia en los cultos indígenes*, TMAEF 46, 103-146.
- GRÀCIA, F.; JAUME, D.; RAMIS, D.; FORNÓS, J.J.; BOVER, P.; VADELL, M.; CLAMOR, B. i GUAL, M.A. (2003): "Les coves de Cala Anguila (Manacor, Mallorca). II: La Cova genovesa o cova d'en Bessó. Espeleogènesi, geomorfologia, hidrologia, sedimentologia, fauna, paleontologia, arqueologia i conservació", *Endins*, n° 25, 43-86.
- MARLASCA MARTÍN, R. i LÓPEZ GARÍ, J. M^a (2013): Per una prehistòria Pitiüsa, a Randa n° 71, Eivissa, de la Prehistòria a l'actualitat, 5-19.
- MARLASCA MARTÍN, R. i LÓPEZ GARÍ, J. M^a (2014): "Aprovisionamiento de agua y culto en la prehistòria pitiüsa", In *Amicitia, Miscel·lània d'estudis en Homenatge a Jordi H. Fernández*, *Treballs del Museu arqueològic d'Eivissa i Formentera* 72, 397-415.
- MARLASCA MARTÍN, R. i LÓPEZ GARÍ, J. M^a. (2015) «La cova des Fum (la Mola, Formentera). Del descobriment a la indiferència: investigacions a un jaciment oblidat», VI Jornades d'arqueologia de les illes Balears, setembre de 2014, 43-51.
- MARLASCA MARTÍN, R. i LÓPEZ GARÍ, J. M^a (Inèdit), "La ceràmica de la cova des Riuets", a *Memòria del projecte: La Mola de Formentera, un paisatge per a la investigació i la recuperació social de la prehistòria a les Pitiüses*, Consell de Formentera 2010.
- PÉREZ-CABRERO, A. (1911): *Ibiza Arqueológica*, Barcelona.
- RAMIS, D. i SANTANDREU, G. (2011): "Arqueologia de les cavernes de les illes balears", *Endins* n° 35/Mon. Soc. Hist. Nat. Balears, 17, 317-332.
- RAMON, J. (1985): Es Cuyeram 1981, *Noticiario Arqueológico Hispánico* 20, 225-256.
- RAMON, J. (2000): "Culleram, es", *Enciclopedia d'Eivissa i Formentera*, Eivissa, vol. 4, 44-49.
- ROMÁN, C. (1913): *Antigüedades Ebusitanas*, Barcelona.
- SORÁ, M (1944): "Restos de la Edad de Bronce en Ibiza y Formentera", *Ibiza* n° 2, (1ª época), 18-20.
- TRIAS, M. RAMIS, D.; RIERA, M. LLOVERA, P.; SALOM, J. i RIERA, M. M. (2009): "Noves aportacions al coneixement de la Cabrera prehistòrica (Illes Balears)", *Endins*, n° 33, 125-138.
- VIVES Y ESCUDERO, A. (1917): *Estudio de Arqueologia Cartaginesa. La necròpolis de Ibiza*.

LA COLECCIÓN ARQUEOLÓGICA IBICENCA de DON ANTONIO VIVES ESCUDERO

Jordi H. Fernández

Resum

La figura d'Antonio Vives Escudero i la seva relació amb l'arqueologia eivissenca pot analitzar-se des de diferents òptiques, algunes de les quals s'analitzen en profunditat en aquest article, entre uns altres, els seus desacords i plets amb la SAE i altres membres vinculats al patrimoni arqueològic de l'illa d'Eivissa, la formació i posterior venda la seva col·lecció i la seva labor investigadora en la necròpolis del Puig des Molins.

Abstract

The figure of Antonio Vives Escudero and his relation with the archeology of Ibiza can be analyzed from different perspectives, some of which are discussed in depth in this article, among others, his disagreements and disputes with the SAE and others members associated to the archaeological heritage of the island of Ibiza, the formation and subsequent sale of his collection and his research work in the necropolis of Puig des Molins.

Con frecuencia hemos oído hablar del expolio que padeció la arqueología de Ibiza, sobre todo la gran necrópolis del Puig des Molins, así como de las excavaciones ilegales que se realizaron en ella a lo largo de su historia. No cabe duda de que éstas existieron y significaron un período penoso de la arqueología insular, que además de la pérdida de una información esencial para el conocimiento de este yacimiento con la salida de la isla de un importante patrimonio que, afortunadamente, ha acabado depositado en museos públicos: El Museo Arqueológico Nacional de Madrid, el Museo de Arqueología de Cataluña, el Museu del Disseny, el Museo del Cau Ferrat de Sitges en Barcelona, los Museos Municipal y de la Diputación de Valencia, el Museo de Mallorca, el Museo de LLuc, el de Sociedad Arqueológica Luliana, la Colección Bauça en Mallorca o el Museo de Menorca, son centros en los que podemos contemplar en la actualidad este legado histórico.

Con toda probabilidad, las excavaciones emprendidas por vez primera en este yacimiento por la Sociedad Arqueológica Ebusitana en 1903, con las que se inició la recuperación de su importantísimo patrimonio arqueológico, al mismo tiempo abrieron la puerta a quienes vieron en estos descubrimientos una importante fuente de ingresos con la venta y comercialización de los materiales que podían ser recuperados en esta enorme estación arqueológica.

Muy pronto se organizarán “buscadores profesionales de tesoros” que iniciarán la búsqueda de materiales arqueológicos que pondrán a la venta en el mercado de antigüedades un tipo de objetos diferentes y de gran originalidad al pertenecer a una cultura apenas conocida como la cartaginesa y que se podían hallar por aquel entonces, con relativa facilidad, en las cámaras de los hipogeos: terracotas, recipientes en pasta vítrea, cerámicas diversas, navajas de afeitar, huevos de avestruz decorados, amuletos y escarabeos, cuentas de collar y un largo etc. que

*Antonio Vives Escudero en 1911
(Archivo familia Mateo Vives)*

pasaban a engrosar las incipientes colecciones privadas.

La inexistencia de un ordenamiento jurídico que protegiera todo este patrimonio, permitía que particulares, asociaciones culturales, coleccionistas o comerciantes de antigüedades, pudieran realizar excavaciones y hacerse con los materiales que encontraban, sin otro requisito que la autorización del propietario de los terrenos y el pago del trabajo de los obreros contratados. Esta misma circunstancia fue la que permitió a la Sociedad Arqueológica Ebusitana, a Juan Román y Calbet, a Arturo Pérez-Cabrero o al propio Antonio Vives Escudero iniciar sus intervenciones en la necrópolis del Puig des Molins o en otros lugares de Ibiza y Formentera, lo mismo que otros particulares como el pintor Santiago Rusiñol o el conocido caricaturista y coleccionista José Mª Costa Ferrer “Picarol”.

Los enfrentamientos entre Vives Escudero y la Junta de Patronato del Museo por el derecho a excavar en exclusiva en la necrópolis, dieron lugar

a toda una serie de denuncias que motivaron la paralización temporal de los trabajos y la llegada a Ibiza en diciembre de 1913 de D. Manuel Cazorro Ruiz nombrado por Real Orden de 13 de diciembre de 1913 por el Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes, Delegado del Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes para solucionar estas reclamaciones.

M. Cazorro redactó un extenso informe sobre los trabajos que se habían realizado en el yacimiento, conservado en el Archivo General de la Administración¹, y que fue la base de la R.O. de 23 de mayo de 1914, por la que quedarían paralizadas de forma oficial todas las intervenciones arqueológicas que se estaban llevando a cabo en el Puig des Molins y se declararía de utilidad pública la realización de excavaciones, lo que significaba que a partir de este momento éstas quedaban bajo el control del Estado y que todos el materiales que pudieran encontrarse, pasarían a formar parte de las colecciones públicas del Museo Arqueológico de Ibiza.

En este informe M. Cazorro² se queja de que estos enfrentamientos habían acelerado el profundo saqueo que se producía en la necrópolis cuya riqueza arqueológica había atraído a coleccionistas, comerciantes de antigüedades y diversas personas interesadas en recoger objetos, provocando importantes destrozos y un enorme saqueo, sin que las autoridades responsables hubieran hecho nada para impedirlo. Igualmente hace mención a las importantes colecciones arqueológicas reunidas por algunos excavadores, algunas de ellas incluso más interesante que la del propio Museo de Ibiza. Para comprender mejor cual era esta situación de caos en que se habían convertido las intervenciones en la necrópolis del Puig des Molins, creemos importante reproducir el apartado “*Excavaciones ilegales y la venta de objetos*” del mencionado informe, que transcribimos textualmente:

1. AGA Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades 1914 n° 10.

2. Manuel Cazorro Ruiz era catedrático de Historia Natural. Hombre polifacético, naturalista y colaborador del Museo de Ciencias Naturales de Madrid, del de Santander y del de Nápoles y autor de numerosas publicaciones de zoología, geología y mineralogía. Durante su estancia en Girona, donde ejercía como Catedrático de instituto, se vinculó al yacimiento arqueológico de Ampurias, donde realizó varias campañas de excavación, reuniendo una importante colección arqueológica.

“Excavaciones ilegales y realizadas y venta de objetos

La rica necrópolis punica de Ibiza ha tenido la desgracia de tentar con sus importantes tesoros arqueológicos a los escavadores de mala fé que lo han hecho objeto de una devastación peor que la debida a los moros buscadores de tesoros, y las cuestiones entre la Junta de Patronato, el Sr. Román y el Sr. Vives no han servido mas que para apresurar el saqueo.

Los propietarios de los terrenos, ya por si o ya cediendo sus derechos a un tercero, sociedades anónimas formadas para excavar, artistas entusiastas deseosos de recoger objetos y hasta mercachifles de estos, todos en estos últimos años y sobre todo en estos últimos meses han caido sobre la desgraciada necropolis como codiciada presa, siendo triste advertir que ni las autoridades locales a quienes la ley encomienda el cuidado de su ejecucion, ni la Junta de Patronato que con tanto interés reclamaba contra las excavaciones del Sr. Vives, único legalmente autorizado por la Junta Superior de Excavaciones, dieron un paso para evitar el tremendo saqueo que realizó una Sociedad anónima alli formada, un Sr. Costa, mas conocido por el nombre de Picarol agente en Barcelona para la venta de todos los objetos encontrados, asociado luego a uno de los propietarios de una de las fincas que radican en la Necropolis, Can Roig, y finalmente un Francisco Tur, llamado el Curpet en tierras de un suegro suyo también alli enclavados.

Allí que siempre se había escavado con pocos obreros como lo requiere la detenida exploración de las tumbas, en un terreno arrendado para ello al Sr. Vives por el dicho Dn. Francisco Tur, habiéndole suspendido el arrendado por diferencias surgidas en cuanto al precio, en un momento. se pusieron últimamente mas de 30 obreros a cavar y mas que a explorar a reventarlo todo con barbaro saqueo, sin que alcalde ni Junta de Patronato hiciera nada para impedirlo.

Y no se piense que han sido pocos los objetos obtenidos, pues triste es decirlo, pero la colección del Museo de Ibiza con ser rica e importante no es la mas interesante de la isla, de escavaciones anteriores hechas por su Sr. Padre Dn. Juan Roman y de objetos comprados a los escavadores, posee una interesantísima, que por falta de instalación no pude ver, el Sr. D. Carlos Román Director del Museo de Ibiza, otra no tan numerosa pero si de piezas interesantísimas y más rica que la del Museo, posee el Conservador del mismo y Presidente de la Junta de Patronato Dn. Arturo Pérez Cabrero, en Valencia tiene según noticias otra muy numerosa un Sr. D. Hugo Brauner de nacionalidad alemana, el ilustre pintor Dn. Santiago Rusiñol tiene otra sino muy rica muy interesante y finalmente el dicho Sr. Costa llamado Picarol vende en Barcelona a muy buenos precios multitud de interesantísimos objetos, como si no existiera una ley de excavaciones y antigüedades que protegiera el tesoro artistico y arqueologico de la nación.

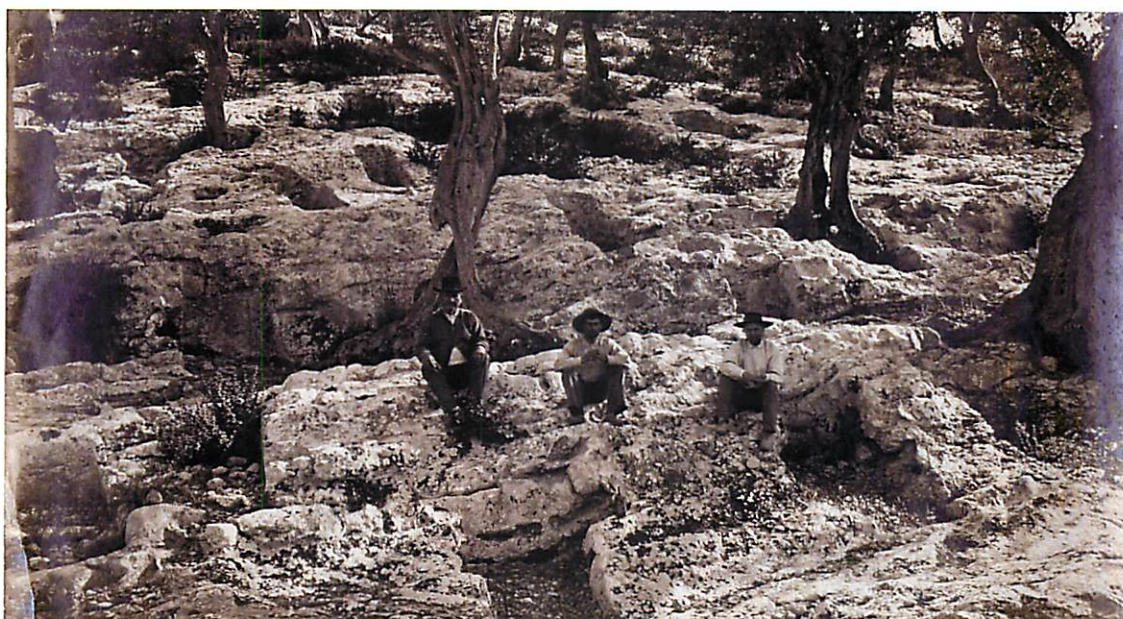
Triste es reconocerlo pero en la localidad, cuando el Sr. Vives provisto de un título legal ha hecho excavaciones, la Junta de Patronato, ha protestado, las autoridades locales no le han permitido escavar en terrenos públicos, el ramo de guerra no se lo ha consentido a la zona de un polvorín que radica en la Necropolis y en cambio a los escavadores ilegales no se les ha puesto el menor reparo, llegando el Ramo de Guerra, como si no hubiera Ley de escavaciones que atribuyera su regulación al Ministro de Instrucción Publica y a la Junta de Escavaciones y el Ayuntamiento de Ibiza, a conceder permiso para hacer escavaciones.

Decíase que el Sr. Vives, como forastero llevarla sus objetos fuera, y este patriotismo local, cubria esta falta de ayuda a quien legalmente tenia el derecho de hacer escavaciones, pero en cambio no se reconocia su gran competencia arqueológica y el que sus colecciones han ido a parar a los Museos nacionales, el paso de los de los demás escavadores han sido objeto de comercio que las ha desperdigado por todas partes, aun a veces como las vendidas al Sr. Brauner directamente a manos extranjeras.

No es pues de estrañar que el Sr. D. Antonio Vives, que tiene su título legalmente registrado, viendo la dilapidación de los tesoros arqueológicos haya protestado y reclamado contra tales escavaciones, y que se haya ordenado muy cuerdaamente la suspensión de toda excavación interin se aclare esta cuestión.”

En cualquier caso, ni tan siquiera la promulgación de la Ley de Excavaciones el 7 de julio de 1911 y posteriormente el R.D. de 1 de marzo de 1912 que aprobaba el Reglamento de Excavaciones, había solventado la cuestión sobre la propiedad de los objetos encontrados en las excavaciones.

Esta Ley y su Reglamento daba, por vez primera, un concepto jurídico de lo que era una excavación, en la que el Estado se reservaba el derecho a ejecutarlas en propiedades particulares. También era el Estado el que otorgaba los permisos para realizarlas, y según los artículos 14 y 15 del Reglamento de

Operarios especializados de las excavaciones de A. Vives Escudero en el Puig des Molins (Archivo familia Mateo Vives)

Excavaciones el Estado concedía a los descubridores autorizados la propiedad de los objetos descubiertos en las excavaciones financiadas por ellos.

LAS EXCAVACIONES DE VIVES ESCUDERO EN PUIG DES MOLINS

Aunque las referencias al inicio de las excavaciones de Vives Escudero en la necrópolis indiquen la fecha de 1910, lo cierto es que su primer contacto e intervención, presumiblemente corto en el tiempo, tuvo lugar en 1909, estando veraneando con su familia en Santa Eulalia del Rio (Pérez-Cabrero 1909: 50-51). Vives se sintió aludido por un suelto en la prensa local³, probablemente instigado por Román y Calbet, que alertaba sobre el peligro que podía representar para el patrimonio insular el que se realizasen excavaciones que podrían comportar la salida de Ibiza de las riquezas arqueológicas ocultas en el subsuelo. Disgustado por esta nota, se desplazó a la ciudad con un grupo de obreros, alquilando a su propietario los terrenos de la finca llamada can Xico Roig por la cantidad de seis pesetas diarias. Estos terrenos se encontraban contiguos a los de la finca de es Porxet, arrendados por Román y Calbet para

sus excavaciones y que a su muerte en 1910, Vives también alquilaría a su propietario.

Sin embargo, a no ser que Vives excavara en temporada estival, sus compromisos académicos hacen pensar que entre 1910 y 1913, en que quedan paralizados los trabajos, únicamente pudo asistir a las excavaciones de forma esporádica y que todas las tareas de excavación fue llevada a cabo por los obreros especializados que tenía contratados, sobre todo por los operarios que desde 1903 habían trabajado primero para la Sociedad Arqueológica Ebusitana (SAE) y desde 1906 y hasta su muerte, en 1910, por cuenta de Román y Calbet.

Lamentablemente, es muy poco lo que sabemos de las intervenciones financiadas por Vives Escudero por cuanto nunca se ha encontrado un diario, una memoria o notas de los trabajos realizados. Su libro *Estudios de Arqueología Cartaginesa. La necrópoli de Ibiza*, publicado en 1917, dará escasa información, sobre todo si la contrastamos con la que Carlos Román Ferrer proporcionará de sus excavaciones en la necrópolis del Puig des Molins a partir de 1921, una vez finalizado el pleito que Vives había interpuesto al Estado. Este hecho llama la atención por cuanto el mismo Vives (1905-1909: 181), critica la labor de control de las excavaciones que se realizaban en Ibiza con estas palabras.... “no

3. Diario de Ibiza, 24 de agosto de 1909.

Sarcófagos de un hipogeo excavado por A. Vives Escudero en el Puig des Molins (Archivo familia Mateo Vives)

se ha llevado como fuera de desear un libro o diario de excavaciones en el que se puntualizaran todos los detalles y circunstancias de los trabajos”.

La única explicación al nulo control de las excavaciones la encontramos en el hecho de que Vives Escudero estaba convencido de que todo lo que se encontraba en los hipogeos estaba revuelto, al haber hallado fragmentos de una misma pieza en distintas cámaras, a causa del saqueo a que estuvo sometido el yacimiento, deduciendo por lo tanto que resultaba completamente imposible extraer información fiable y científica de la necrópolis”*pudiéndose asegurar que, excepto por una casualidad, o tratándose de objetos muy pequeños, escarabeos o cuentas de collar, nada de lo que hoy se encuentra en una cámara debió depositarse en ella, sino que ha llegado allá mediante el trasiego de los sucesivos registros”* (Vives 1917: XIII-XXIV). Esta circunstancia hace que la publicación de Vives sobre los objetos exhumados en el Puig des Molins se convierta en un catálogo de materiales clasificados, según el mismo indica, en base a los objetos hallados en las necrópolis de Cerdeña y sobre todo de Cartago, lo que resulta una lástima puesto que, aunque no se pueda

negar que muchos hipogeos se encontraron saqueados o revueltos, el estudio de las excavaciones realizadas por Carlos Román y Ferrer entre 1921-1929, proporcionó una información esencial para el conocimiento del ritual funerario, sus materiales y los distintos momentos de uso de la necrópolis del Puig des Molins (Fernández 1992), que se ha perdido en las excavaciones realizadas por Vives Escudero. Este es sin duda el aspecto más negativo de sus intervenciones en Ibiza puesto que no contrastó la información obtenida en sus excavaciones con los trabajos ya realizados por la SAE. Convencido de esta situación, su interés se centró en la búsqueda de objetos para incrementar su colección ibicenca, dando como resultado, que sus excavaciones no aporten otra cosa que un importantísimo conjunto de objetos, muy originales e interesantes para la época, pero lamentablemente poco útiles para la investigación de la arqueología ebusitana.

La otra fuente de información sobre sus trabajos la hallamos en el escrito de reclamación que, en nombre de Vives Escudero, presentó Julio Ferrer Paonza al Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes el 18 de julio de 1914, y del que tenemos cono-

cimiento por la remisión de este expediente a la Junta de Patronato del Museo el 24 de noviembre de 1914⁴.

Por este escrito, en el que Vives solicitará al Estado una indemnización de 150.000 pesetas por el perjuicio que le suponía el tener que dejar de excavar en la necrópolis por la publicación de la R.O. de 23 de mayo de 1914, sabemos que hasta la paralización de los trabajos en 1913, había registrado unos 400 hipogeos, lo que le permitió reunir un total de 2.003 objetos, que había valorado en 162.285 pesetas. El escrito de reclamación argumenta que dada la superficie de la necrópolis y los hipogeos ya excavados, valora en esta cantidad las pérdidas que le representaba el tener que abandonar las excavaciones de los hipogeos pendientes de excavar el Puig des Molins.

Aunque desde nuestra óptica actual resulte tal vez difícil entender o justificar que un personaje como Vives Escudero, miembro de la Real Academia de la Historia, Catedrático de Numismática, Conservador del Museo Arqueológico Nacional o Director del Instituto Valencia de Don Juan, pudiera dedicarse al coleccionismo y a la venta de objetos arqueológicos, lo cierto es que Vives era un hombre de su tiempo y al igual que otros muchos personajes de principios del siglo XX, como hemos señalado anteriormente, tuvieron colecciones privadas, viéndose con normalidad que comerciaban o compraban objetos arqueológicos o que realizaran excavaciones para conseguirlas, siempre al amparo de la legislación vigente (Fernández 2011; Mederos 2014)

LA COLECCIÓN IBICENCA DE VIVES ESCUDERO

La mayor parte de la espléndida colección Vives Escudero procede de la necrópolis del Puig des Molins. Hay otros pequeños lotes de materiales de es Culleram, como los tres fragmentos prehistóricos hallados por el mismo en 1909 (Vives 1917: 2-4, figs. 1-3) además del pequeño grupo de terracotas de este yacimiento, o las figuras de la Illa Plana, que no sabemos si fueron un obsequio de Juan Román o de una compra a sus herederos. También otros objetos son de procedencia diversa, seguramente

4. Archivo MAEF.

adquiridos en sus estancias en Ibiza como el hacha tubular partida en dos mitades procedente de Las Salinas o el lingote plano-convexo de La Sabina, ambas piezas halladas en 1910 (Sureda 2015: 49-52), así como una terracota femenina de cuerpo completo, con una antorcha en su mano derecha y un cerdito en la izquierda procedente de la zona de la bahía de Portmany (Vives 1905-1909: 331-332, Atlas II, fig. 228; Vives 1917: 140 n° 895, lám. LVIII, 2), publicada como proveniente del santuario de es Culleram (Aubet 1968: 31; Almagro Gorbea 1980: 98, lám. XXXIX, 2). Vives dejó depositada su colección en el Museo Arqueológico Nacional de Madrid y a pesar de que casi todas las referencias a la fecha de depósito señalan que fue en 1923, una carta que José Ramón de Mélida escribe a su amigo Jorge Bonsor el 9 de abril de 1916, es decir un mes después de ser nombrado su Director, al referirse al aumento de donaciones y depósitos, dice textualmente: “...*Vives ha llenado una sala con la rica e interesantísima colección que recogió en sus excavaciones en Ibiza y que ha depositado en el Museo...*” (Casado 2006: 350). Con toda seguridad la referencia a la fecha de 1923 del depósito en la denominada Sala Vives del Museo Arqueológico Nacional, es la de la renovación del contrato de depósito de los materiales ibicencos que, según este documento, estaba formada por 2.171 objetos, y fue firmado el 10 de diciembre de 1923 por Vives Escudero y José Ramon Mélida, director del Museo entre 1916 y 1930.

COMPRA DE LA COLECCIÓN VIVES ESCUDERO

El interés por la adquisición de la Colección de Vives con destino al Museo Arqueológico Nacional de Madrid, hace que se solicite el informe correspondiente a la Real Academia de la Historia. El académico D. Manuel Gómez Moreno fue designado el 28 de mayo de 1926 para que informara sobre la conveniencia de su compra por parte del Estado, el cual informa favorablemente su adquisición el 12 de junio de 1926, siendo tasada en 125.000 pesetas.

La colección, con los informes favorables además de la Real Academia de la Historia, del Museo Arqueológico Nacional y de la Junta Facultativa de Archivos, Bibliotecas y Museos, fue adquirida a

Doña Concepción Segura y Rosselló, viuda de Vives Escudero, ya que éste había fallecido el 19 de mayo de 1925.

Sin embargo, dada la elevada cifra, se acordó con la familia su compra en cuatro lotes. El primero fue adquirido por R.O. núm. 1529 de 10 de diciembre de 1927 (Gaceta de Madrid núm. 349 de 15 de diciembre de 1927) por un importe de 40.000 pesetas, incluyendo en el mismo la colección de cerámica púnica, las joyas, otros objetos y el vidrio, que eran los materiales que se encontraban expuestos en los armarios del I al VI, ambos incluidos. El segundo lote estaba formado por 81 figuras, bustos, cabezas y máscaras que ocupaban los armarios VII-VIII, fue adquirido por R.O. núm. 573 de 20 de marzo de 1928 (Gaceta de Madrid núm. 102 de 11 de abril de 1928), por la cantidad de 30.000 pesetas. El tercer lote, del que no se especifica su composición, se compró el 5 de mayo de 1928 por 30.000 pesetas a cargo del Patronato para de Defensa de Tesoro Artístico Nacional. El cuarto y último lote, estaba formado por 56 piezas escultóricas de barro, expuestas al armario IX, adquirido por R.O. núm. 567 de 27 de marzo de 1929 (Gaceta núm. 91 de 1 de abril de 1929), por 25.000 pesetas.

Sin embargo, la colección Vives Escudero debió ser mucho más extensa ya que una parte de ellos quedó en poder de la familia la cual el 2 de marzo de 1946 hicieron entrega, en calidad de depósito, de un importante legado formado por 1809 piezas de naturaleza y origen muy diverso, la mayoría de procedencia arqueológica, así como algunos objetos de Bellas Artes y un conjunto de 504 libros, separatas y manuscritos, en su mayor parte relacionados con Menorca. Entre todos estos materiales también se encuentran 95 objetos procedentes de Ibiza⁵, entre ellos algunas terracotas de es Culleram, unas pocas cerámicas, tres navajas de afeitar, algunas joyas y, sobre todo, un conjunto de amuletos de tradición egipcia (López-Grande *et alii* 2014: 111, núms. 8-9, 43, 50, 75, 103, 128, 152, 160, 167, 247-248, 274, 277, 288, 296, 302, 313-314, 330, 340, 473-474, 491, 501-502, 506, 535, 641, 661-662, 703; Andreu 2016: 21), que amplían la visión y el conocimiento sobre los materiales ibicencos dispersos en otras colecciones

más reducidas pero de gran interés, que se encuentran en manos públicas o privadas.

BIBLIOGRAFÍA

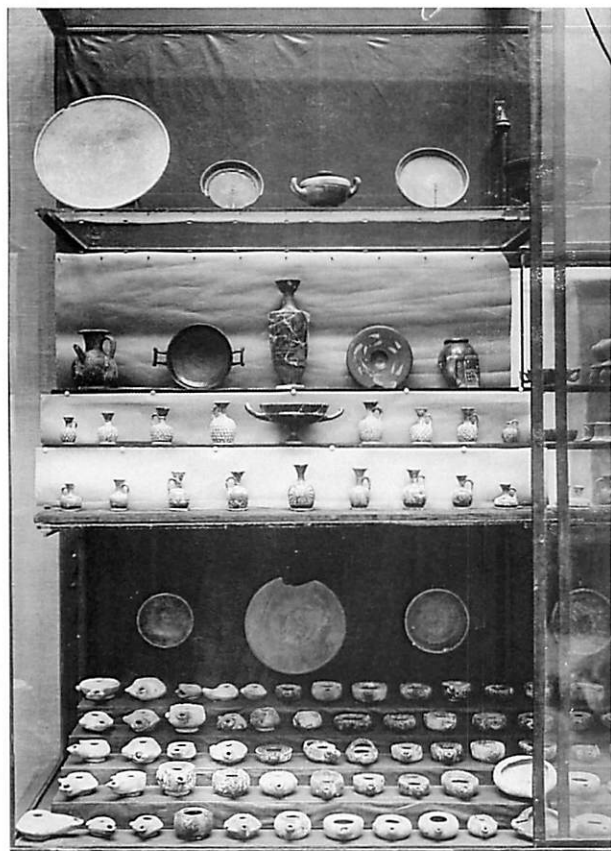
- ALMAGRO GORBEA M. J. (1980): *Corpus de las terracotas de Ibiza*. Bibliotheca Praehistorica Hispana. Vol. XVIII. C.S.I.C. Madrid.
- AUBET M. E. (1968): La Cueva d'es Cuyram (Ibiza). Rev. *Pyrenae* núm. 4 Departamento de Prehistoria e Historia Antigua de la Universidad de Barcelona. Barcelona, pp. 1-66.
- ANDREU ADAME, C. (2016): La col·lecció d'Antoni Vives Escudero al Museu de Menorca. En AA.VV. *Antoni Vives Escudero (1859-1925). Coleccionista, arqueòleg i acadèmic*. Museu de Menorca. Menorca, pp. 19-27.
- CASADO, D. (2006): *José Ramón Mélida y la arqueología española*. Publicaciones del Gabinete de Antigüedades de la Real Academia de la Historia. Antiquaria Hispanica, 13. Madrid.
- FERNÁNDEZ, J.H. (1992): *Excavaciones en la Necrópolis del Puig des Molins (Eivissa). Las campañas de D. Carlos Román Ferrer: 1921-1929*. Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza nº 28-29. Ibiza.
- FERNÁNDEZ, J.H. (2011): *Antonio Vives Escudero. Personatges de la nostra història nº 4*. Associació d'Amics del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera. Valencia, pp. 77-116.
- LÓPEZ-GRANDE M. J. *ET ALII* (2014): *Amuletos de iconografía egipcia procedentes de Ibiza*. Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, nº 69. Eivissa.
- MEDEROS, A. (2014): Antonio Vives y Escudero, coleccionista, arqueólogo y primer Catedrático de Numismática de la Universidad de Madrid. In *Amicitia. Miscelània d'Estudis en Homenatge a Jordi H. Fernández*. Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera núm. 72. Eivissa, pp. 417-431.
- PÉREZ-CABRERO, A. (1909): *Historia del Museo Arqueológico de Ibiza. Un museo en peligro*. Tipografía L' Avenç. Barcelona.
- SUREDA, P. (2015): Noves dades per a velles troballes. La destal de Ses Salines i el lingot de La Savina. *Fites* núm. 15. Eivissa, pp. 40-52.
- VIVES ESCUDERO, A. (1905-1909): *Catalogo Monumental de las Islas Baleares*. Inédito. Cuatro Volúmenes (T.1 Atlas; T.2 Atlas; T.3 Atlas; T.4 Texto. En depósito en el Centro de Estudios Históricos del C.S.I.C. Madrid.
- VIVES ESCUDERO, A. (1917): *Estudio de Arqueología Cartaginesa. La Necrópoli de Ibiza*. Imprenta de Blass y Cia. Madrid.

5. Agradecemos a Octavi Pons la información proporcionada sobre las piezas de Ibiza de la Colección Vives Escudero.

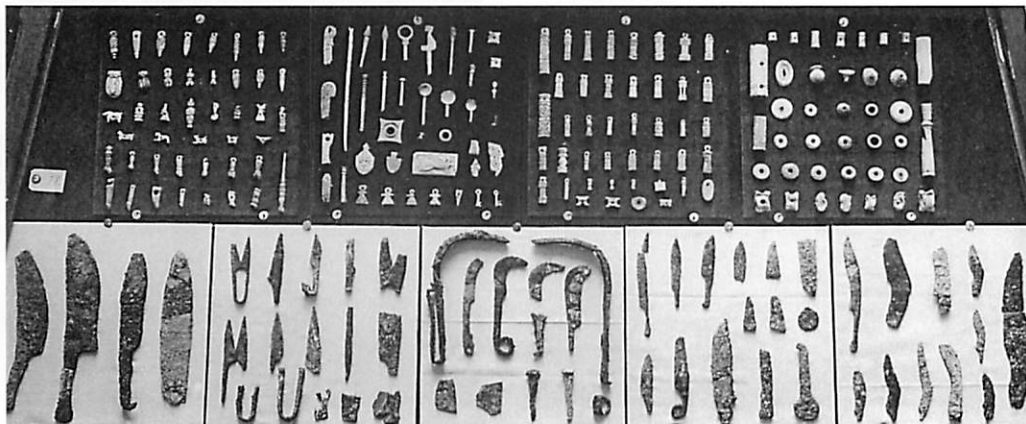
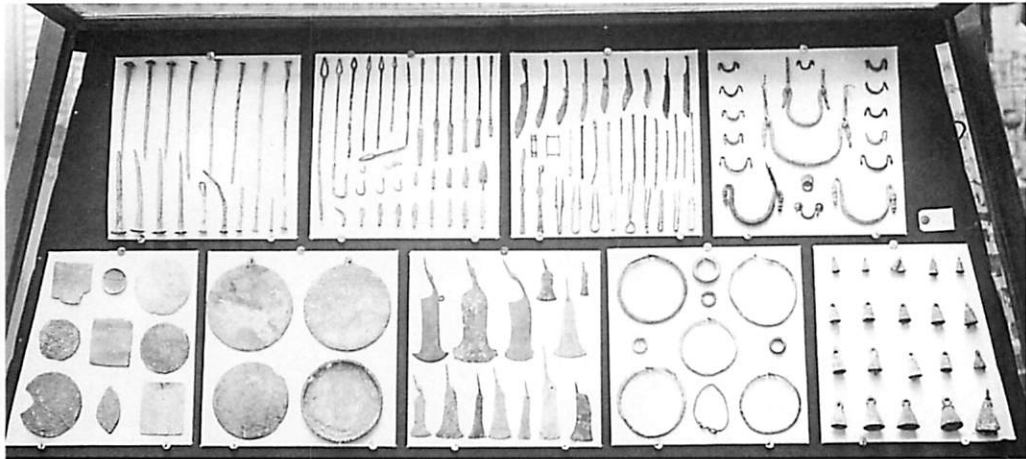
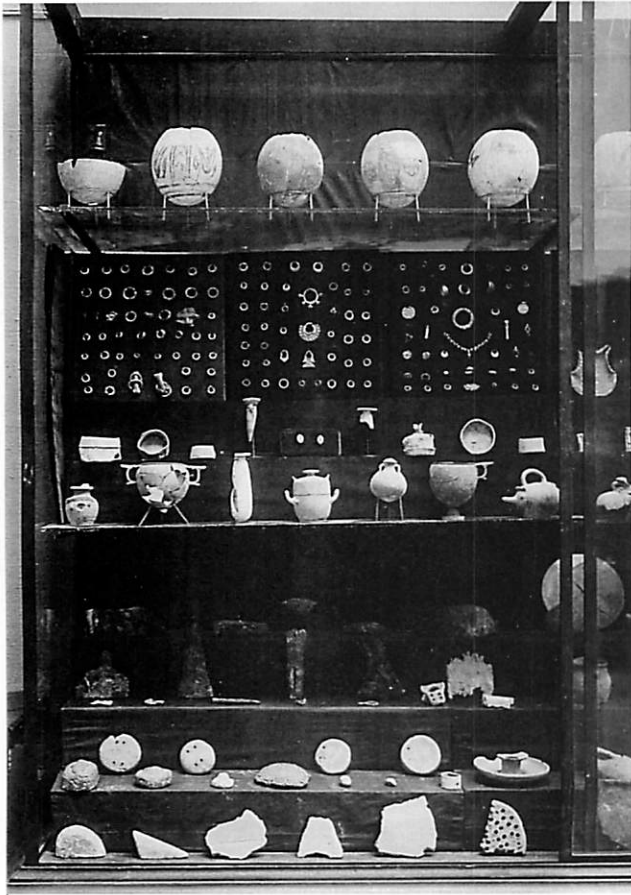
INVENTARIO Y TASACIÓN DE LOS OBJETOS ARQUEOLÓGICOS ENCONTRADOS EN LAS EXCAVACIONES DE IBIZA EN LOS AÑOS 1910 A 1914.

PREHISTORIA.		Pts.
1	.Fragmento cerámico neolítico	10
2	„ „ „	10
3	„ „ „	10
4	Varios id „ „	10
5	Dos medias hachas de bronce	50
6	Lingote de bronce	20
7	Fragmento de un vaso, tipo Menorca	50
ARTE CARTAGINES + OBJETOS DE ORO.		
8	Disco de colgante de un collar	120
9	Collar con colgante en forma de ánfora	500
10	Estuche de Talisman con figura de un León	1.250
11	id id con casquete	50
12	Par de aretes con filigrana	150
13 á 63	Cincuenta aretes, formas varias á 50	2.500
64	Aro de bronce chapeado de oro, con filigrana	300
65	Sortija gravada con inscripción púnica	4.000
66	id id con Hercules-Cabizo	6.000
67	id con chatón de vidrio grabado	200
68 á 74	Seis sortijas, formas varias á 50	300
75	Escarabeo de ágata, grabado, con armadura de oro	750
76	Anforita de ágata con armadura de oro	350
77	Cuenta negra de collar con armadura de oro	20
78	Amuleto en forma de Gavilan con id id	50
OBJETOS DE PLATA.		
79	Fragmento de chapa dorada, figura de gorgona	40
80	Colgante de collar, figura de roseta	20
81 á 100	Diez y nueve aretes dorados á 10	190
101 á 112	Once aretes de bronce chapeados de plata dorada	110
Suman y siguen...		17.060

**Antiguas imágenes de la Colección Vives Escudero
en el Museo Arqueológico Nacional de Madrid (Archivo familia Mateo Vives)**

LA *maqbara* de YABISA

Juan José Marí Casanova,
Glenda Graziani Echávarri,
Almudena García-Rubio Ruiz

Abstract

The *Andalusí* colonization of the Ibiza island led to the genesis of a humble city and, therefore, to a number of cemeteries (*maqbara*) where the inhabitants were buried during the 10th and 13th centuries. In this paper we present a part of the biggest cemetery documented so far around the city of Ibiza (*Madina Yabisa*). During the excavation, 125 burials were documented. From the study of the skeletons buried in them, different mortuary practices from the Muslim rite were recognized.

Resum

La colonització andalusina de l'illa d'Eivissa va portar amb si la gènesi d'una humil ciutat i, en conseqüència, una sèrie de cementiris (*maqbara*) on van ser enterrats els seus habitants entre els segles X i XIII. En el present article es dona a conèixer una part de la *maqbara* de majors dimensions documentada fins avui a l'entorn de la ciutat d'Eivissa (*madina Yabisa*). En l'excavació es van documentar 125 sepultures. A partir de l'estudi dels esquelets en elles inhumats es van distingir diversos gestos funeraris propis del ritu musulmà.

Introducción. La formación de la *madina* y su entorno

La fecha histórica de la incorporación de Ibiza al Emirato de Al-Andalus se ha fijado en el año 902. Sin embargo, queda patente, por el tipo de colonización y la rapidez en la que ésta se dio, que habían existido contactos previos que hacían que los andalusíes ya tuviesen conocimientos sobre la orografía y morfología de la isla.

Respecto a la población que hallaron a su llegada, así como en Mallorca y Menorca algunos textos nombran que se hallaban habitadas por *rum*, vocablo que podría referirse tanto a los súbditos del Imperio Bizantino como para los cristianos en general, Ibiza destaca por su ausencia en los textos. Este hecho ha propiciado que los investigadores de esa época hablen de dos posibilidades. Por una parte, podría considerarse que la isla podía hallarse prácticamente despoblada o bien, como mínimo, que no contaba con autoridades a las que conquistar o forzar con un pacto (Ferrer, 2014: 47).

La colonización, en un principio protagonizada por clanes de etnia bereber principalmente, acompañados por algunos de ascendencia árabe, se produjo en un intervalo relativamente corto de tiempo, entre el 902 y el 940 (Barceló, 1997). Es decir, en una única generación se colonizó prácticamente la totalidad de Ibiza. Esta celeridad demuestra que la colonización de la isla fue planificada a través de los conocimientos adquiridos por los andalusíes en los siglos VIII y IX (Barceló, 2005: 30). Así, la colonización se llevó a cabo por campesinos de la península Ibérica que fueron a las denominadas islas Orientales de Al-Andalus, ocupando tanto los espacios rurales y agrícolas, donde destacan los cultivos de irrigación (Kirchner, 2006: 128-132) así como un incipiente núcleo urbano que comenzará siendo un simple alcázar para acabar siendo una humilde *madina* a partir del siglo XII.

La colonización agraria de la isla se organizó a través de alquerías secundadas por "*rafals*", lo cual, a través de la toponimia, ha refrendado la idea de la colonización por parte de estructuras sociales de tipo clánico. En este sentido cabe mencionar que

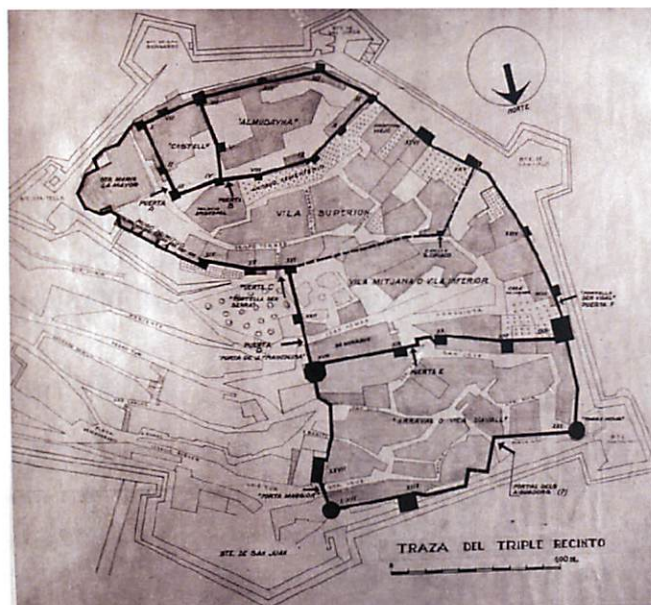

Fig. 1: El triple recinto amurallado de A. Costa

incluso los terrenos de cultivo de la zona periurbana eran explotados, durante el inicio de la colonización, por alquerías, las cuales ocuparon las tierras y organizaron la explotación agrícola de toda la isla (Barceló, 1997; Kirchner, 2006).

Respecto a la ciudad, como se ha comentado, en el siglo X, al inicio de la colonización, se trataría de un simple alcázar o castillo (Ramon, 2000: 141; Martín y Graziani, 2009) que, con el tiempo, verá aumentado su trazado. Los propios grupos clánicos campesinos y ganaderos generarían un excedente de mano de obra que alimentaría a la *madina* (Ferrer, 2014: 69). Asimismo, la caída del califato de Córdoba en el primer cuarto del siglo XI, hará que Ibiza pase a formar parte de la Taifa de Denia, lo que provocará que la isla se halle más cerca del centro de poder y, por consiguiente, aumente la presencia estatal en ella. Parece ser que a partir del siglo XII ya puede hablarse de una *madina*, si bien ésta debía ser bastante humilde dado que los conquistadores cristianos denominaron vila o ciudad a *Madina Mayurqa*, mientras que para Ibiza hablaron de *castrum* (Ferrer, 2014: 76).

En los años 60 del siglo pasado, el investigador Antoni Costa, definió el triple recinto amurallado de época andalusí (Costa, 1985 (1962)) (fig. 1). Una ingente obra teniendo en cuenta los datos con los que contaba en esos momentos, la cual únicamente ha sido matizada 50 años después por A. Ferrer. En este sentido, como se puede observar en

Fig. 2: Necrópolis de rito islámico documentadas en la madina y sus alrededores

la figura 1, el recinto del Castillo y la Almudaina, la vila Superior y la vila Inferior, serían los tres recintos amurallados de época andalusí, mientras que la vila d'Avall o Raval sería un recinto amurallado de época cristiana. Ese mismo arrabal, en época andalusí, se correspondería con un barrio extramuros (Ferrer, 2012). Cabe mencionar que se han hallado dos fragmentos de ese arrabal en el barrio de sa Capelleta (López *et alii*, 2005; Marlasca y Escandell, 2009; Marlasca *et alii*, 2011) y en el recinto de Puig des Molins (Fernández y Costa, 2008).

Respecto a las necrópolis relacionadas con la *madina* y su entorno inmediato, hasta el momento se han documentado inhumaciones (fig. 2); en calle Mayor nº16 (1), ésta se hallaría dentro del recinto amurallado de la *madina* del siglo XIII, no obstante, los investigadores del yacimiento proponen que se trate de unos enterramientos pertenecientes a la época en que el núcleo urbano se circunscribía al Castillo y la Almudaina (Martín y Graziani, 2009); en el MACE (2), la cual quedaría situada en la parte de levante del recinto amurallado (Gurrea *et alii*, 2009); en Puig des Molins (3), en la parte de poniente del recinto que, tal vez, quedaría asociada al arrabal extramuros dada la cercanía de los hallazgos con el mismo (Fernández y Mezquida, 2003; Mezquida, 2006; Mezquida *et alii*, 2007); en la zona de *Es Soto* (4) (Márquez Grant, 2003); y, finalmente, Avda. España 3 (5) (Kranioti *et alii*, 2015; Girdwood *et alii*, 2015), Hort des Pilarets (6) (Roig, 2015; Marlière y Torres, ep.) y Bartomeu Vicent Ramon 33 (7), yacimientos que consideramos pertenecerían a la misma necrópolis, por lo

Fig 3: Imagen aérea del yacimiento con la mayoría de las inhumaciones excavadas

que nos hallaríamos ante la *maqbara* de mayores dimensiones asociada a la *madina*, la cual es objeto del presente estudio.

La *maqbara* de Yabisa

En la intervención arqueológica de la calle Bartomeu Vicente Ramon se documentó un sector de una necrópolis que, por la tipología sepulcral observada, es de época andalusí (fig. 3). El yacimiento se ubica en un solar urbano de 240 m², donde se situaba el antiguo edificio de los sindicatos, en el corazón de la ciudad de Ibiza. La excavación de éste permitió sacar a la luz un fragmento de necrópolis en el cual se exhumaron un número mínimo de 125 enterramientos, e individuos, cantidad que será determinada con mayor exactitud cuando se concluya el estudio antropológico de los restos óseos. En todos los casos los sepulcros consistían en fosas simples excavadas en el suelo, este tipo de fosas responde a la tipología denominada *darih*, según diversos autores (Chávet *et alii*, 2006). Asimismo, en un caso aislado se encontraron evidencias de fosas con apéndice, como por ejemplo la UE 155, denominadas *lahd* según los mismos autores. Los sepulcros excavados

carecen totalmente de cubierta y/o señalización. Es cierto que el registro arqueológico podría haberse visto alterado por el uso prolongado del espacio, pero no es menos cierto que la práctica funeraria en época andalusí consiste en enterramientos en fosa simple y son numerosas las fatuas de época califal, repetidas posteriormente, en las que se reprueba el uso de ataúdes en las tumbas, el empleo del yeso para cubrirlas y la edificación de construcciones funerarias. De hecho, la ley islámica ordena explícitamente allanar las tumbas (*taswiyat al-qubur*) y que se confundan con el paisaje permitiendo, únicamente, un ligero relieve para que se advierta su presencia de forma sutil (Fierro, 2000: 156).

Las fosas se hallan mayoritariamente orientadas en dirección muy próxima al eje E-W, entre 250° y 284° W. En el interior de las mismas los individuos habían sido colocados con la cabeza hacia el oeste, en posición de decúbito lateral derecho, orientando el rostro hacia el sur. No se observa un orden preestablecido en la organización espacial de la necrópolis sino más bien un uso aparentemente arbitrario del mismo, posiblemente causado por un uso prolongado. De entre el conjunto de enterramientos cabe destacar un grupo de 10 tumbas que presentan un orden particular respecto al resto (fig. 4). La

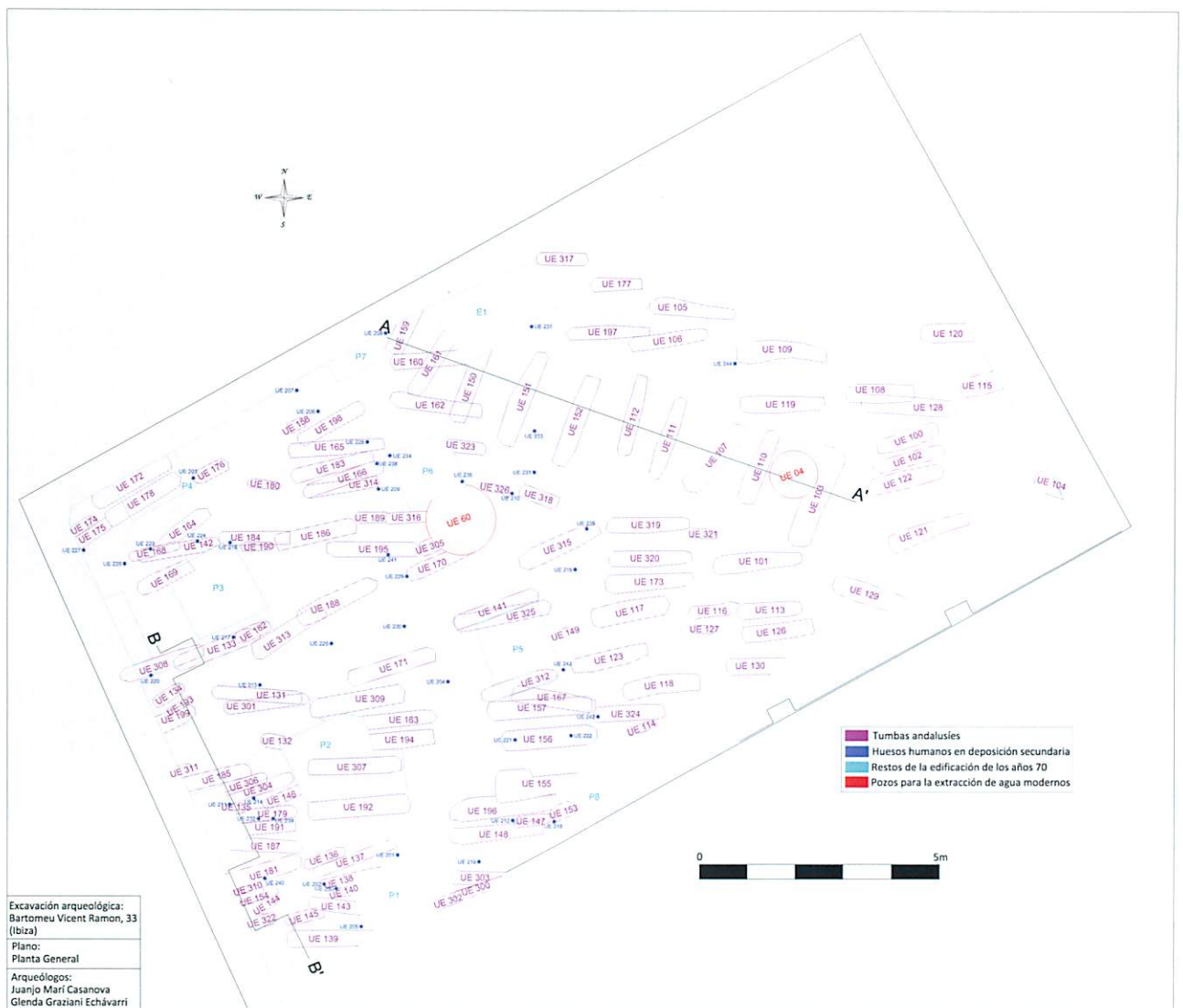

Fig 4: Planta general del yacimiento donde pueden observarse 10 fosas alineadas y orientadas de diferente manera

peculiaridad de este grupo viene dada por el hecho que las fosas se encuentran alineadas, colocadas en paralelo a una distancia bastante pareja y presentan una orientación de los sepulcros notablemente diferente respecto del resto. En concreto la disposición, bastante uniforme, fluctúa entre 115° y 137° SE, por tanto los rostros se encuentran orientados prácticamente hacia el este. De la misma forma, cabe destacar dos atributos que distinguen a las UUEE 187 y 153 del resto. En la primera el cuerpo había sido colocado de forma opuesta a la habitual en el interior de la fosa, es decir la cabeza hacia el este y los pies hacia el oeste. Estaba, por tanto, apoyado en el costado izquierdo (fig. 5). Por otro lado, en la UE 153, correspondiente a un individuo de entre 1 y 2 años de edad (Scheuer y Black, 2000), junto al finado, se hallaron unos aros de plata, posiblemente unos pendientes. La posición de los aros respecto al esqueleto hacía suponer que los portaba el cadáver puestos en el momento de la inhumación (fig. 6). Resulta llama-

tivo ya que la ley islámica prohibía el uso de ajuares o elementos personales en los enterramientos, no obstante, es una práctica relativamente común el hallazgo de objetos, en la documentación arqueológica en contextos funerarios, aunque prevalecen los candiles y las jarritas a los objetos personales (Martínez García *et alii* 1995:107-109).

La estratigrafía del yacimiento evidenció una intensa utilización del espacio sepulcral, llegando a detectar una triple superposición de inhumaciones en la que las dos superficiales cortaban parcialmente las anteriores (fig. 7). Este hecho sugiere una práctica funeraria prolongada en el tiempo y a la vez constituye una gran oportunidad para intentar conocer el grupo humano que habitaba la ciudad. Este es uno de los objetivos que se plantean a través del estudio antropológico de los restos, apoyados por la realización de pruebas analíticas, como isótopos y C14.

Mediante el hallazgo de esta necrópolis y tomando en consideración tanto su naturaleza

Fig. 5: Imagen donde puede apreciarse que el finado de la tumba 187 se halla colocado sobre el costado izquierdo con la cabeza hacia el este. Al revés que el resto de esqueletos

como el espacio que ocupa en el entorno urbano de la ciudad en época andalusí, se plantean interrogantes cuya finalidad es la de contribuir a caracterizar el espacio adyacente a la ciudad amurallada. En dicho enclave existía un arrabal vinculado a la ciudad y el territorio cultivable del mismo, conocido como el *hawz*. De hecho, la situación de la necrópolis próxima a ese territorio cultivable, de regadío, situado en un área pantanosa, posiblemente no es aleatoria si no perfectamente calculada y coherente con una de las características comunes a numerosas *maqabir*, como es la proximidad física con el agua, ya sean

torrenteras (Fernández Guirado, 1995: 41-42 y 56, fig.1) fuentes, como la del yacimiento de la calle Cordera en Alhama de Murcia (Ramírez Águila y Urueña Gómez, 1998: 370) o el mar, como es el caso de la necrópolis del Tossal de Manises en Alicante (Olcina et alii., 2007: 215).

Este fragmento de necrópolis debe ponerse en relación con los sectores excavados en la Avenida España en el año 2003 (Kranioti *et alii*, 2015; Girdwood *et alii*. 2015) y en el yacimiento del Hort des pilarets (Roig, 2015; Marlière y Torres, ep.) excavado en el año 2013. En ambos casos se documentaron sectores de una necrópolis de características muy similares a las del que aquí se presenta y que muy posiblemente conforman una misma área sepulcral relacionada con la población que habitaría la ciudad. Así, aunando los datos conocidos hasta la fecha, y teniendo en cuenta que en los tres yacimientos se conoce al menos parte de alguno de los límites del espacio sepulcral, prolongando dichos límites se podría obtener un hipotético trazado de la superficie ocupada por la *maqbara* (fig. 8). Solamente futuras

Fig 6: Sepulcro 153 durante el proceso de excavación. A la derecha pueden observarse los pendientes justo debajo del cráneo

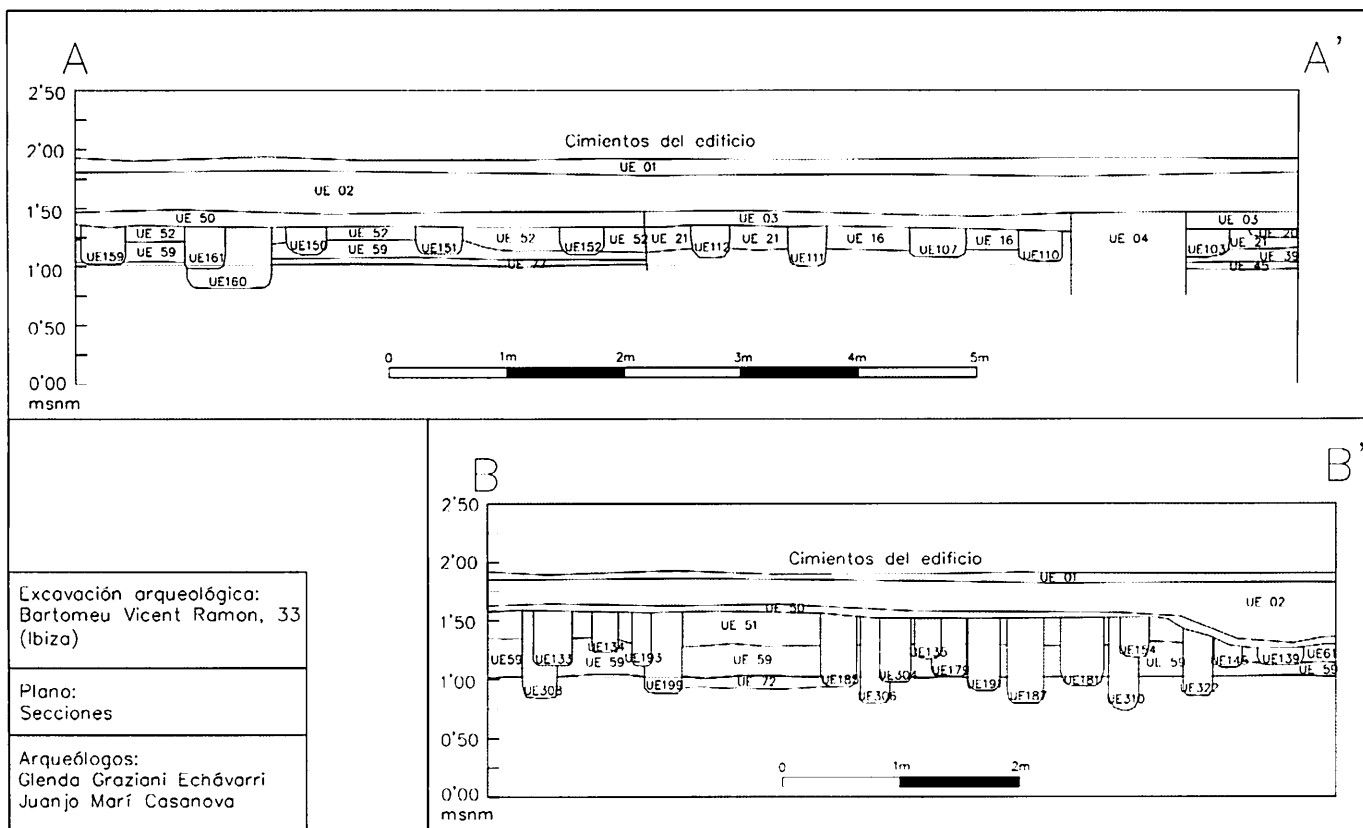

Fig 7: Secciones del yacimiento donde puede observarse la disposición de los sepulcros

intervenciones que afecten a solares aledaños permitirán obtener más datos que ayudarán a definir mejor la magnitud y dimensiones de la misma.

Tafonomía funeraria de la maqbara de Yabisa

Llamamos tafonomía funeraria al estudio de cómo los cambios tafonómicos contribuyen a la interpretación de las prácticas funerarias (Knüsel y Robb, 2016). Los métodos tafonómicos en arqueología vienen aplicándose desde los años ochenta en tres áreas distintas: la paleontología de vertebrados, la antropología forense y la osteoarqueología propiamente dicha, con algunos ejemplos en el mundo anglosajón y sobre todo en Francia, en la escuela de Burdeos. El sello distintivo de esta influyente escuela, llamada “*l’Anthropologie de Terrain*”, es que teniendo en cuenta los patrones de desarticulación provocados por la descomposición del cadáver, y realizando una rigurosa observación de la disposición de los elementos óseos en campo, es posible hacer inferencias sobre cómo los cuerpos fueron originalmente depositados (Duday *et alii*, 1990; Duday, 1997; 2006; 2011).

El movimiento de los elementos esqueléticos durante la descomposición, independientemente del contexto de enterramiento, está dictado principalmente por la gravedad y los espacios creados por la descomposición de los tejidos blandos. Más allá de estas influencias universales, el contexto de enterramiento puede inhibir los movimientos o crear espacios mayores que permitan desplazamientos. Por consiguiente, la disposición de los huesos reflejará la posición original del cuerpo y el contexto de enterramiento (Duday, 1997). Estas relaciones espaciales han de ser registradas antes del levantamiento de los esqueletos.

En España estos métodos son bien conocidos en el ámbito de la osteoarqueología y generalmente tenidos en cuenta para el registro durante la excavación. Aunque no hay muchas publicaciones específicas sobre su aplicación, podríamos mencionar el análisis tafonómico de la Cova des Pas, Menorca (Armentano, 2013) o recientemente la interpretación de la dinámica sepulcral de las tumbas megalíticas de Cameros, La Rioja (Fernández-Crespo, 2015). La mayoría de los trabajos tratan de enterramientos colectivos, que son aquellos donde el método puede

Fig 8: Trazado hipotético de la maqbara presentada en este artículo

aportar mayor información sobre sistemas funerarios complejos. Sin embargo, también hay ejemplos donde su aplicación en contextos de inhumaciones individuales. En este sentido, ha aportado valiosa información (Willis y Tayles, 2009).

El presente trabajo supone un ejercicio de aplicación de la metodología de registro de la tafonomía funeraria en un contexto de ritual islámico, como es la *maqbara* de *Yabisa*.

Antropología de campo de la *maqbara* de *Yabisa*

Como se ha comentado, en total fueron documentadas 125 sepulturas de las cuales, más de la mitad, se encontraban completas. Las demás, o bien permanecían bajo los perfiles del solar excavado, o fueron afectadas por la construcción de dos pozos (UUEE 04 y 60), o por los cimientos del edificio que existía en el solar previo a esta intervención arqueológica. Para valorar el estado de conservación de los esqueletos se establecieron cuatro categorías y dos tercios de la muestra fueron valoradas en las dos primeras categorías (esqueleto en buen estado de conservación general o con las epífisis de huesos largos y esqueleto axial afectado), por lo que se puede considerar que el estado de conservación general de la muestra es bueno.

Respecto a la paleodemografía, se obtuvieron algunos datos preliminares durante la fase de campo. Así, fue posible hacer una primera estimación del sexo en 38 de los 78 individuos adultos

(48,7%), de los cuales 18 resultaban femeninos y 20 masculinos (Phenice, 1969; Williams y Rogers, 2006). Casi el 70% de los individuos observados eran adultos, es decir, habían completado el proceso de maduración esquelética, mientras que un 10% eran subadultos y otro 20%, infantiles (Alqahtani et al. 2010; Cardoso 2008 y 2009; Scheuer y Black 2000). En los modelos demográficos generalmente utilizados en paleodemografía (Hoppa y Vaupel 2002) se encuentran representados ambos sexos y la mortalidad es fundamentalmente infantil y de adultos maduros, por lo que el perfil demográfico preliminar estimado en los individuos de la maqbara, encaja en dicho modelo. También fue posible estimar la estatura de 24 individuos adultos, siendo la media resultante de 152 cm para los individuos femeninos y 163 cm para los masculinos (Mendoza, 2000). Apenas fueron observados signos patológicos, aunque se documentaron siete casos de patología traumática (fracturas en costillas, falanges de pie, astrágalo, radio y erosión frontal) y cinco de patología degenerativa articular, artrosis a nivel lumbar principalmente. Sobre la salud dental, es posible decir que fue posible hacer una valoración preliminar en 44 individuos adultos y solo nueve presentaban algún tipo de patología como pérdidas ante mortem, caries o fístulas. En general, se puede atestiguar que el estado de salud oral es bueno, afirmación que tendrá que ser confirmada cuando se complete el análisis antropológico de los restos mediante estudio de laboratorio (fig. 9 y 10).

El ritual funerario islámico

A pesar de que la consulta de diversas fuentes bibliográficas refleja que existen variaciones regionales y temporales (Insoll, 1999; Casal García, 2001; Chávet *et alii* 2006; Petersen, 2013; Halevi, 2007) se puede considerar que hay una serie de reglas básicas que rigen el ritual islámico de enterramiento. A pesar de los desacuerdos sobre la aplicación de las leyes religiosas, existe un amplio consenso sobre la forma cómo una persona muerta debe ser tratada, resultando componentes fundamentales el lavado del cadáver, el uso de mortaja y el entierro (Petersen, 2013: 243).

Tras el fallecimiento se procede enseguida al lavado del cadáver que es envuelto en un sudario

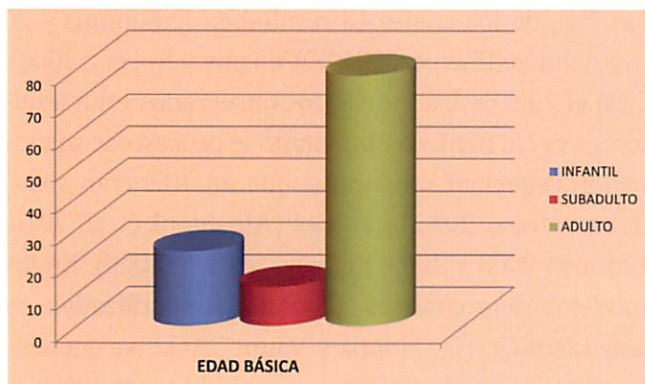

Fig. 9: Perfil demográfico basado en las observaciones realizadas en la fase de campo

o mortaja. El ritual *Maliki* recomendaba el uso de un número impar de telas para el amortajamiento, que podían ser faldón, turbante, túnica,... (Chávet *et alii*, 2006). A pesar de las diferencias regionales, existe consenso en que la mortaja debe ser simple y preferiblemente de color blanco (Insoll, 1999). El cuerpo es trasladado en ataúd o parihuelas al cementerio donde es enterrado en la fosa, que es generalmente individual. La cabeza se coloca en dirección a la *qiblah* lo que se traduce en que el cuerpo yace sobre el lado derecho con la cara hacia la Meca, hacia el Este. Esto a veces se consigue con ayuda de ladrillos o estrechando la forma de la fosa (Insoll, 1999). La fosa es suficientemente profunda para que el difunto pueda sentarse durante el interrogatorio de los ángeles *Munkary Nakir* pero suficientemente superficial para escuchar la llamada del muecín (Insoll, 1999; Chávet, 2006). Las formas principales de fosa son, las denominadas *Shaqq*, consistentes en un hoyo rectangular con una zanja profunda de tamaño humano más pequeño en la parte inferior, junto a las dos tipologías anteriormente mencionadas, *Lahd*, similar a la primera, pero con un nicho rectangular en el lateral y *Darih*, que consiste en una fosa simple de paredes rectas. En ningún caso la cara debe estar en contacto con la tierra, por lo que se pueden colocar lajas, ladrillos o maderas sobre el cuerpo. El lugar de la cabeza del difunto puede ser marcado por una piedra o madera.

No todas estas prácticas dejan su reflejo en el registro osteoarqueológico, sin embargo, veremos como la disposición de los restos óseos pueden revelar algunos elementos del ritual funerario islámico.

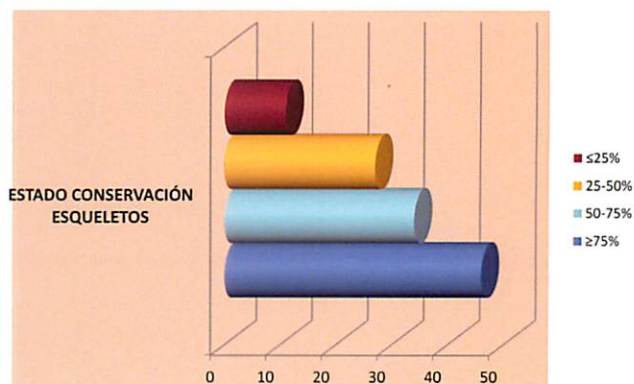

Fig. 10: Valoración en la fase de campo del estado de conservación de la muestra

El ritual islámico a través de la tafonomía funeraria de la *maqbara* de *Yabisa*

El sudario. Cuando el cuerpo yace en un continente muy estrecho, como una mortaja apretada o una fosa angosta, se producen movimientos reconocibles a nivel esquelético. La constricción a nivel de los hombros puede resultar en una verticalización de las clavículas. La presión bilateral provocaría el movimiento de las clavículas desde su plano transversal normal a uno sagital, así como las escápulas describirían un ángulo más oblicuo y los húmeros rotarían hacia medial, mostrando su cara lateral. La presión bilateral también mantendría la cintura pélvica en articulación estricta. En la *maqbara* se han podido realizar observaciones sobre el estado de la cintura escapular en 42 casos, presentando 15 de ellos verticalización bilateral de las clavículas. También fue observado que los pies aparecían juntos en el 76% de las ocasiones, en algunos casos de manera tan estricta que podría inferirse que tuvieron algún tipo de sujeción (fig. 11 y 12).

Colocación del cuerpo en la fosa. Todos los individuos fueron depositados en la fosa decúbito lateral derecho (menos uno, UE 187, del que ya se ha hablado previamente). En algunos casos el cuerpo se ha vencido hacia anterior, por lo que algunas partes del esqueleto aparecen decúbito prono, o hacia posterior, por lo que se muestra decúbito supino (fig. 13). Sin embargo, en todos los casos el cráneo y otros elementos permanecen decúbito lateral, por lo que no hay duda que esa fue la posición original del enterramiento, debido a que la posición u orientación del

Fig 11: UE 152. Clavículas verticalizadas, manos juntas y pegadas al cuerpo, coxales en conexión estricta y pies juntos

cráneo articulado a menudo se asume que refleja la posición original del entierro (Willis y Tyles, 2009).

Morfología de la fosa. En ocasiones la disposición de los esqueletos puede aportar datos sobre la arquitectura funeraria. En este caso se trataba de fosas simples que, por el tipo y composición de sedimento en el que fueron excavadas, resultaban difíciles de distinguir. Sin embargo, en cuatro sepulturas (UUEE 100, 160, 188 y 319), encontramos ejemplos de lo que se llama “efecto pared”, que nos permiten conocer sus dimensiones. En el proceso de descomposición del cadáver, cuando un hueso liberado por la desaparición de las partes blandas se halla en situación de desequilibrio con respecto al volumen exterior del cadáver, normalmente debe caer en ese volumen. Que no se produzca el desplazamiento responde a la existencia de un “efecto pared” (Duday, 1997). En este caso la pared se corresponde con el límite de la fosa.

El individuo 100 está depositado decúbito lateral derecho, con las extremidades inferiores flexionadas, la extremidad superior izquierda estirada sobre el cuerpo y la mano delante del abdomen. La extremidad superior derecha, estirada y alejada del

cuerpo, se encuentra en supinación, con la palma de la mano apoyada en la pared de la fosa en sentido vertical respecto al suelo (fig. 14). Una vez que desaparecieron las contenciones articulares interfalangeanas, estos elementos se encontraban en desequilibrio en relación al volumen exterior del cadáver. Que permanezcan en su posición original demuestra un efecto pared, en este caso la propia pared de la fosa y el sedimento que rellena la fosa, que por tanto, ya estaba en contacto con el individuo en el momento de la descomposición. Podemos relacionar este efecto con el relleno inmediato de la sepultura, justo después de depositar el cadáver.

Uso cementerial. Todas las sepulturas de la *maqbara* responden a enterramientos en posición primaria, es decir, se trata del lugar original donde el cadáver fue depositado. Esto se documenta, desde el punto de vista osteológico, porque el esqueleto está en conexión anatómica y las articulaciones lábiles permanecen in situ. Articulaciones lábiles son huesos pequeños (columna cervical, hioides, manos, rótulas, parte distal de los pies) o frágiles (unión escápulo-torácica) que se desarticulan más rápido

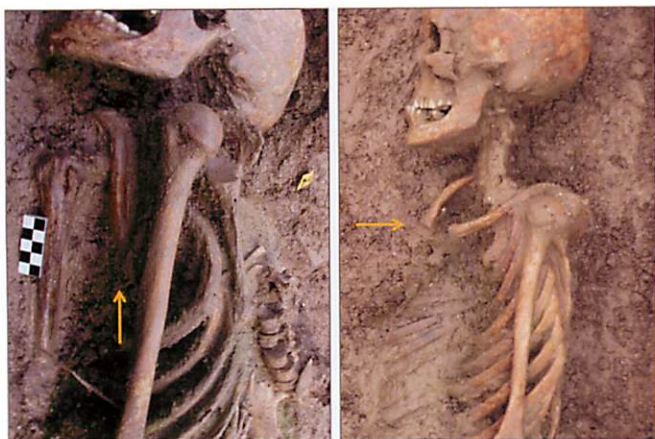

Fig 12: Ejemplos de cintura escapular con efectos de constricción (UE 165) y sin ella (UE 166)

Fig 13: Izquierda. UE 112 depositado decúbito lateral derecho. Centro. UE 111 vencido hacia posterior y parcialmente decúbito supino. Derecha. UE 123 vencido hacia anterior y parcialmente decúbito prono

cuando el tejido conectivo (tendones, músculos, ligamentos) se descompone (fig. 15).

Además de las sepulturas se localizaron huesos sueltos y desarticulados, que probablemente pertenezcan a los individuos cuyas sepulturas fueron alteradas por las inhumaciones posteriores, ya que, como se ha explicado, en la *maqbara* se han documentado diversos niveles que responden a un uso continuado del espacio cementerial. Un ejemplo ilustrativo es el de la UE 158. Se trata de un depósito secundario, una acumulación de huesos, situada junto al individuo 198, cuya sepultura fue afectada con el enterramiento posterior del 165. Esto nos lleva a interpretar que correspondan con una reducción del individuo 198 (fig. 16).

Conclusiones

Nos hallamos ante la *maqbara* de mayores dimensiones asociada a *Madina Yabisa*. Pese a que se han localizado más zonas con enterramientos andalusíes cercanos a la *madina* ninguno de ellos tiene la superficie ni el número de enterramientos que la conformada por los yacimientos de Av. España 3, Hort des Pilarets y el solar objeto del presente estudio. Cabe mencionar en este punto, que el número de individuos excavados en los dos primeros yacimientos es de apenas cuatro decenas, mientras que en el yacimiento de Bartomeu Vicent Ramon 33 se documentaron un mínimo de 125 individuos inhumados en fosa individual. En cualquier caso, teniendo en cuenta la superficie mínima de la *maqbara* ocupada

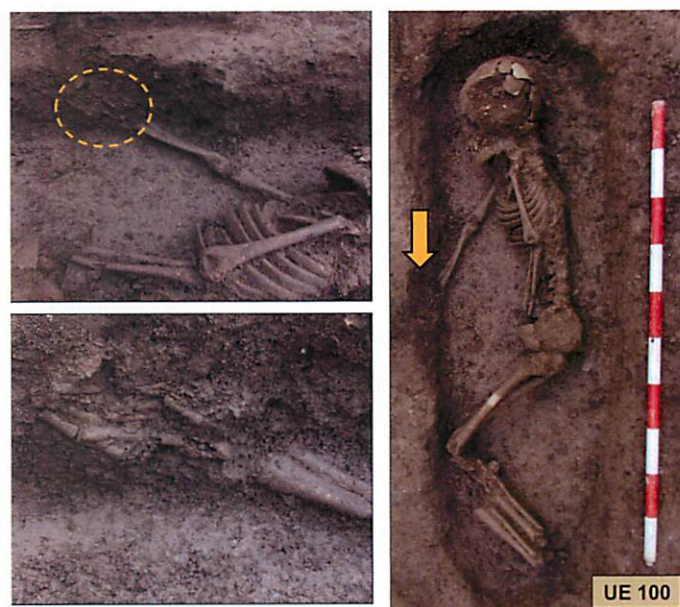

Fig 14: Ejemplo de efecto pared en la UE 100

por esos tres yacimientos y sus zonas intermedias, es posible afirmar que nos hallamos ante la *maqbara* de *Yabisa*, probablemente la mayor necrópolis de carácter comunal asociada a la urbe medieval ebusitana. En este sentido, los resultados preliminares del estudio antropológico de los esqueletos, en cuanto a sexo y edad reflejan un modelo demográfico normal.

La tipología de las fosas exhumadas, teniendo en cuenta que en su mayoría eran fosas simples que

Fig. 15: Articulaciones lábiles in situ de UE 119 y UE 156

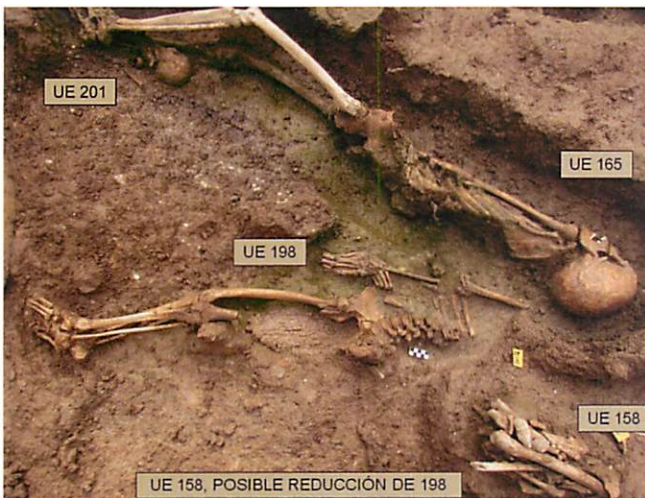

Fig. 16: Secuencia de enterramiento. La UE 158 es interpretada como un depósito secundario consecuencia del desplazamiento parcial de la sepultura UE 198. Ésta se habría visto afectada por la inhumación de UE 165 en un momento posterior

apenas se diferenciaban del sustrato donde se hallaban excavadas, se pudo observar, como mínimo, una tumba tipo *lahd*, es decir, con un nicho rectangular lateral, la UE 155. El resto de las tumbas responden a la tipología de fosa simple o *darīh* donde se ubicaba un individuo por enterramiento, sin que se hayan documentado reutilizaciones de las mismas. El espacio sepulcral evidencia un uso prolongado en el tiempo llegando a documentar una triple superposición.

La Antropología puede responder a cuestiones de tipo biológico como son el perfil demográfico del individuo estudiado o las condiciones de vida y de salud de las poblaciones. Sin embargo, también

puede dar respuesta a cuestiones de tipo cultural. A través de la tafonomía funeraria es posible realizar aportaciones acerca del sistema funerario. Para ello es importante que la valoración antropológica comience en la fase de trabajo de campo, ya que, si no se realiza un adecuado registro de la disposición de los restos óseos, se perdería valiosa información sobre las prácticas funerarias. Además, es conveniente que el reconocimiento de los datos del perfil biológico y patológico dé comienzo sobre el terreno, ya que un estado de conservación deficiente puede comprometer el análisis en la fase de laboratorio.

El uso de sudario para amortajar al difunto, la disposición del cadáver en dirección a la *qiblah*, o la morfología de las fosas simples, son algunos elementos descritos por las fuentes sobre el ritual funerario islámico, que pueden ser documentadas a nivel osteoarqueológico. Y es que como dice la profesora de estudios árabes e islámicos Maribel Fierro, “el material arqueológico y el material jurídico se complementan de una manera extraordinariamente sugerente”.

BIBLIOGRAFÍA

- ALQAHTANI, S.J.; HECTOR, M.P. y LIVERSIDGE, H.M. (2010): The London Atlas of Human Tooth Development and Eruption. *American Journal of Physical Anthropology*, 142: 481-490.
- ARMENTANO, N. (2013): *La reconstrucció tafonòmica dels enterraments col·lectius*. Tesis doctoral. Unitat d'Antropologia Biològica. Departament de biologia animal, vegetal y ecològica.
- BARCELÓ, M. (1997): *El curs de les aigües. Treballs sobre els pagesos de Yabisa (290-633H/902-1235 dC., Quaderns d'Arqueologia Pitiüsa*, nº3.
- BARCELÓ, M. (2005): Negre i roig. Els contextos historiogràfics per a l'estudi de la societat andalusina de Menorca i la seva destrucció, M. Barceló, F. Retamero (eds.) *Els barrancs tancats. L'ordre pagès al sud de Menorca en època andalusina (segles X-XIII)*, Institut Menorquí d'Estudis.
- CARDOSO, H.F.V. (2008): Age estimation of adolescent and young adult male and female skeletons, epiphyseal union at the upper limb and scapular girdle in a modern Portuguese skeletal sample. *American Journal of Physical Anthropology*, 137:97-105.
- CARDOSO, H.F.V. y SEVERINO, R.S.S. (2009): The chronology of epiphyseal union in the hand and foot from dry bone observations. *International Journal of Osteoarchaeology*, 19:1-10.
- CASAL GARCÍA, MT. (2001): Los cementerios islámicos de Qurtuba. *AAC12*: 283-313.
- CHÁVET, M.; SÁNCHEZ, R. y PADIAL, J. (2006): Ensayo de rituales de enterramiento islámicos en al-Andalus. *An Murcia*, 22:149-161.

- COSTA RAMON, A. (1985): *La triple murada de l'Eivissa àrab*, Institut d'Estudis Eivissencs, (Trad. al català de l'obra de 1962)
- DE MENDONÇA, M.C. (2000): Estimation of height from the length of long bones in a Portuguese adult population. *American Journal of Physical Anthropology*, 112: 39-48.
- DUDAY, H. (1997): Antropología biológica "de campo", tafonomía y arqueología de la muerte. En: Malvido L, Pereira G y Tiesler V (eds) *El cuerpo humano y su tratamiento mortuorio*. INAH, México. pp. 91-126
- DUDAY, H. (2006): L'Archéothanatologie ou l'archéologie de la mort. Translated by Knüsel CJ In: Gowland RL y Knüsel CJ (eds) *Social Archaeology of Funerary Remains*. Oxbow Books, Oxford, pp. 30-56.
- DUDAY, H. (2011): *The Archaeology of the Dead: Lectures in Archaeothanatology*. Translated by Cipriani AM y Pearce J. Oxbow Books, Oxford.
- DUDAY, H.; COURTAUD, P.; CRUBÉZY, E.; SELIER, P. y TILLIER, AM. (1990): L'anthropologie de "terrain": reconnaissance et interprétation des gestes funéraires. *Bull. Mem. Soc. Anthropol.*, Paris 2 (3-4), 26-49.
- FERNÁNDEZ-CRESPO, T. (2015): Aportación de la Arqueoantropología a la interpretación de la dinámica sepulcral de las tumbas megalíticas de Cameros (La Rioja, España). *Trabajos de Prehistoria* 72, nº 2, pp. 218-237.
- FERNÁNDEZ GÓMEZ, JH. y COSTA RIBAS, B. (2008): Puig des Molins, *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*, vol. 5, p. 208.
- FERNÁNDEZ GÓMEZ, JH. y MEZQUIDA ORTI, A. (2003): Excavaciones en la necrópolis de Puig des Molins, *Fites*, nº3, pp. 9-20.
- FERNÁNDEZ GUIRADO, I. (1995): «La necrópolis musulmana de yābal Fāruh (Málaga)», en M. P. TORRES PALOMO y M. ACIÉN ALMANSA (eds.), *Estudios sobre cementerios islámicos andalusíes*, pp. 37-68, Málaga.
- FERRER ABÁRZUZA, A. (2012): Un raval fet contra la voluntat de Jaume II. Si los homes podien edificar i habitar en dit Rabat, lo Castell se despoblaria y vindria a perdre's, *XXX Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Institut d'Estudis Balearics, pp. 229-246.
- FERRER ABÁRZUZA, A. (2014): Yabisa, Faramantira (s.VIII-1235). Aportació a un estat de la qüestió, *Sol erat incipiens per iter descendere caeli... Jornades d'estudi commemoratives del 900è aniversari de l'atac pisano-català a Yabisa i Faramantira*, Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, nº71, pp. 41-89.
- FIERRO, M. (2000): El espacio de los muertos: fetuos andalusíes sobre tumbas y cementerios. En Cressier P, Fierro M y van Staavel JP (Eds), *Urbanismo y organización del espacio habitado en el Occidente musulmán: aspectos jurídicos*. Madrid: Casa de Velázquez / CSIC, pp. 153-190.
- GIRWOOD, LK.; LANGSTAFF, H y KRANIOTI, E.F. (2015): Settlement of Ibiza, Spain: From Rome to Islam. The biological evidence from dentition, *VI Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears*, Formentera, pp. 323-330.
- GURREA, R.; MARTÍN, A. y GRAZIANI, G. (2009): Excavacions arqueològiques al baluard de Sant Joan, *Quaderns d'Arqueologia Ebusitana*, nº1, pp. 24-29.
- HALEVI, L. (2007): *Muhammad's Grave: Death Rites and the Making of Islamic Society* New York: Columbia University Press.
- HOPPA, H.D. y VAUPEL, J.W. (2002): *Paleodemography, age distribution from skeletal samples*. Cambridge University Press.
- INSOLL, T. (1999): *The Archaeology of Islam*. Oxford: Blackwell.
- KIRCHNER, H. (2006): Yabisa i l'estudi sobre la migració i colonització berber i àrab de les Illes Balears, *Fites*, nº6, pp. 39-47.
- KNÜSEL, C.J. y ROBB, J. (2016): Funerary taphonomy: an overview of goals and methods. *Journal of Archaeological Science: Reports*. In press <http://dx.doi.org/10.1016/j.jasrep.2016.05.031>
- KRANIOTI, E.F.; GARCÍA-DONAS, J.G. y LANGSTAFF, H. (2015): Cranial variation of the Ibiza populations, *VI Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears*, Formentera, pp. 273-284.
- LÓPEZ GARÍ, J.M.; ESCANDELL TORRES, M.J. y MARLASCA MARTÍN, R. (2005): El subsòl de sa Capelleta: Un tresor arqueològic a salvaguardar. Excavacions arqueològiques 2002-2005, *Fites*, nº5, pp. 17-26.
- MARLASCA MARTÍN, R. y ESCANDELL TORRES, M.J., (2009): El jaciment del carrer de sa Capelleta, darreres actuacions, *Quaderns d'Arqueologia Ebusitana*, nº1, pp. 74-78.
- MARLASCA MARTÍN, R., LÓPEZ GARÍ, J.M., y ESCANDELL TORRES, M.J., (2011): El portal d'un edifici islàmic al jaciment de sa Capelleta, *Fites*, nº11, pp. 30-41.
- MARLIÈRE, E. y TORRES COSTA, J. (En prensa): L'àrea portuària d'Eivissa durant l'antiguitat i l'època medieval. Noves dades arqueològiques de s'Hort des Pilarets i del passeig de Vara de Rey, *Quaderns d'Arqueologia Ebusitana*, nº4.
- MÁRQUEZ GRANT, N. (2003): Estudios de paleodieta, una introducción, *Fites*, nº3, pp. 27-38.
- MARTÍN PARRILLA, A.; GRAZIANI ECHÁVARRI, G. (2009): Un tram de la muralla medieval, el llenç intermedi documentat al carrer Major 16, *Quaderns d'Arqueologia Ebusitana*, nº1, pp. 39-43.
- MARTÍNEZ GARCÍA, J.; MELLADO SÁEZ, C. y MUÑOZ MARTÍN, M^a DEL M. (1995): Las necrópolis musulmanas de Almería, en TORRES PALOMO, Ma.Py ACIÉN ALMANSA, M. (Eds), *Estudios sobre cementerios islámicos andalusíes*, Universidad de Málaga, pp. 83-116.
- MEZQUIDA ORTI, A. (2006): Excavaciones en el subsuelo del Museo monográfico de Puig des Molins, *Fites*, nº6, pp. 15-24.
- MEZQUIDA ORTI, A.; MORENO, S.; SINTES, E.; MOLTÓ, F. y ESQUEMBRE, M.A. (2007): Excavaciones en la necrópolis del Puig des Molins campaña de 2006, *Fites*, nº7, pp. 24-33
- OLCINA DOMENECH, M.; TENDERO PORRAS, E. y GUILABERT MAS, A., (2007): *La maqbara del Tossal de Manises (Alicante)*, t.I: *Estudio arqueológico*, serie «Excavaciones Arqueológicas», memorias, 4, Museo Arqueológico de Alicante (MARQ), Diputación de Alicante.
- PETERSEN, A. (2013): The Archaeology of Death and Burial in the Islamic World. In: Nilsson Stutz L y Tarlow S (Eds) *The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial*. Oxford University Press, pp. 241-263
- PHENICE T.W. (1969) A newly developed visual methods of sexing the os pubis. *American Journal of Physical Anthropology*, 30: 297-301.
- RAMÍREZ ÁGUILA, J. A. y URUEÑA GÓMEZ, M. I. (1998): «Aportaciones al estudio del poblamiento en Alhama de Murcia: excavaciones en calle Corredera, 5 y 7», *Memorias de Arqueología*, 7, pp. 330-378, Murcia.
- RAMON TORRES, J. (2000): *Estudi arqueològic i Històric del Castell d'Eivissa. I. Estructures i elements arquitectònics*, Quaderns d'Arqueologia Pitiusa, nº6.
- ROIG RIBAS, J. (2015): Jaciment de l'Hort des Pilarets. (Municipi d'Eivissa), *La Linde*, 5-2015.
- SCHEUER, L; BLACK (2000): *Developmental Juvenile Osteology*. Elsevier Academic Press. Londres
- WILLIAMS B.A. y ROGERS T.L. (2006): Evaluating the Accuracy and Precision of Cranial Morphological Traits for Sex Determination, *Journal of Forensic Science*, 51,4: 729-735.
- WILLIS, A. y TAYLES, N. (2009): Field anthropology: application to burial context in prehistoric Southeast Asia. *Journal of Archaeological Science*, 36, pp. 547-554

LES CASERES TRADICIONALS D'ABELLES D'EIVISSA: UN PATRIMONI A CONSERVAR

Escandell, A. , Escobar, J. M., Joan J. Ll., Marí, V.

Resumen

Con motivo de la reconstrucción en la casa payesa de es Porxet, de una tradicional casa de abejas procedente de Benimussa, los autores tratan de profundizar en una de las tradiciones más en peligro de desaparecer del mundo agrícola ibicenco, la apicultura y todos aquellos elementos etnográficos y etnológicos vinculados con ella.

Abstract

On the occasion of the reconstruction of the house of Es Porxet, of a traditional bee house from Benimussa, the authors try to deepen one of the traditions most at risk of disappearing from the agricultural world of Ibiza, beekeeping and all those ethnographic and ethnological elements associated with it.

Una casera d'abelles al Puig des Molins

El dijous 27 d'octubre de 2016 es va reconstruir a la vora de la casa pagesa de Es Porxet, dintre del recinte de la Necròpolis púnica de Puig des Molins, una casera antiga d'abelles desmuntada peça per peça i cedida desinteressadament per Joan Colomar de Can March de Benimussa. Si bé es va situar propera a la casa pagesa, l'emplaçament no és l'habitual, situades sempre dins del bosc o al seu marge. No obstant això, la particularitat constructiva de les caseres tradicionals de pedra d'Eivissa i la importància en el món rural eivissenc la fan mereixedora de compartir l'espai amb un entorn arqueològic inclòs com a Patrimoni de la Humanitat, i fer així visibles unes construccions que romanen ara amagades sota el bosc. Les analogies de les caseres de pedra que es poden associar amb una gran necròpolis van des de la semblança amb una tomba de pedra, convertida en un refugi per donar vida a una colònia d'abelles,

la simbologia d'incorruptibilitat i immortalitat de la mel, i el seu ús com a libació en els enterraments, o la mitologia clàssica que atorgava a les abelles la funció de transportar les ànimes dels morts.

Introducció

Napoleó Bonaparte s'encamina cap el tron imperial. El 2 de desembre de 1804, Napoleó i Josefina són coronats emperadors a la catedral de Notre de París. L'àguila, símbol de poder, té el protagonisme a l'escut imperial, no obstant això, a les cortines que pengen del cor, al tron imperial, al reposa braços de l'emperadriu, a les capes dels cònjuges, fins i tot a les cadires dels alts dignataris hi apareix una figura: una humil abella. Sobre la decoració de la vestimenta per a l'ocasió Napoleó va instruir "hi posareu estels, o millor abelles; aquestes tenen alguna cosa de nacional: algunes es varen trobar a la tomba de

Reconstrucció d'una casera de pedra i tronc de garrover al recinte de la Necròpolis Púnica de Puig des Molins.
Recobriment amb posidònia com a aïllament

Xilderic I, i aquest insecte és el símbol de l'activitat. Els estels seran per a mi, les abelles per al poble". En triar l'àliga com a símbol de l'imperi, Napoleó volgué evocar Roma i l'emperador Carlemany, amb les abelles cercà legitimitat remuntant-se als orígens de la monarquia francesa. L'any 1653 a l'actual ciutat belga de Tournai es localitzà la tomba de Xilderic I, mort l'any 483 i considerat el primer monarca francès en fundar la dinastia merovíngia. Entre l'aixovar funerari es trobaren tres-centes abelles d'or. (Coural, J i Gastinel-Coural, Ch. 1989).

Símbol d'immortalitat i resurrecció des de l'antiguitat (Uriel, F. 1988), l'eixam d'abelles, model de societat treballadora i ordenada, governada per un príncep, lloat al llarg de la història, des de Virgili a les Geòrgiques o en el Renaixement per Antonio de Guevara en el seu llibre didàctic per a l'educació dels prínceps afirmava: "*Tenían en costumbre los emperadores romanos de traer delante sí fuego (conviene a saber: unas ascuas encendidas, y de noche tenían unas lámparas también encendidas en sus cámaras, de manera que estando despiertos avían de quemar cera y estando durmiendo avía de arder azeyte. El fin porque los romanos ordenaron que azeyte, que se haze de la oliva, y cera, que haze el abeja, se quemasse delante de sus príncipes fue porque se acordassen que avían de ser tan clementísimos y mansos como el olio de la oliva y tan provechosos a la república como la abeja en la colmena*". Giovanni Bonifacio, a la *Republica delle api* (1627) descriu

una fictícia república ideal instaurada a una illa de l'Atlàntic sobre el model de les abelles i el govern del seu monarca (Nakládlová, I. 2015).

No anaven tant errats aquests observadors dels petits insectes. Les abelles pertanyen a l'ordre Hymenòptera i els seus avantpassats es remunten al Triàssic, més de 220 milions d'anys enrere, 100 milions d'anys abans de l'aparició de les plantes amb flors. Originalment solitaris, s'alimentaven primer de teixits vegetals per canviar al parasitisme d'altres insectes. Després d'una llarga evolució, fa trenta milions d'anys aparegué la superfamília Apoidea i entre elles el gènere *Apis* que mudaren al pol·len de les flors com a font de proteïna i el nèctar com a subministrament d'energia. Suposen la culminació de l'evolució dels insectes, juntament amb les formigues, amb la creació de vertaderes societats úniques en el món animal, amb una forta diferenciació de castes i de divisió del treball. (Nieves-Aldrey et al. 2006)

Si bé l'organització d'un eixam d'abelles és realment sorprenent, no va ser aquest fet el que va cridar l'atenció de l'home, sinó la substància que emmagatzemaven en els seus nius: la mel. A diferència de les abelles asiàtiques del gènere *Apis*, on el clima càlid ofereix una font contínua durant l'any de flors amb nèctar, les abelles de l'espècie *Apis mellifera* que es troba a Europa i Africà construeixen nius en els quals conserven l'aliment per a l'estació freda. Un aliment dolç, que es conservava sense alteració durant llargs períodes de temps no podia ser més que conside-

rat un regal diví. Si a això hi afegim la predisposició humana per al dolç, amb papil·les gustatives situades a la llengua especialitzades en la detecció del sabor dolç, especialment valuoses per detectar fruites en el seu moment òptim de maduresa, és més que justificable la gran estima que ha merescut al llarg de la història de l'home no només per a recol·lectar la mel d'abelles salvatges com per intentar la seua domesticació en caseres artificials.

El món de la mel a Eivissa és el resultat de la confluència de tres factors, dos d'ells naturals, les abelles mel·líferes i la flora natural, i l'home, que els modula en profit propi. Cadascun d'ells constitueixen un patrimoni per conèixer i preservar.

L'abella autòctona

L'abella mel·lífera autòctona pertany a l'espècie *Apis mellifera* distribuïda a Àfrica i Europa. El seu origen es troba a Àfrica i des d'on va colonitzar Europa a través de dues rutes: la Península ibèrica i mitjà orient que donaren lloc a diferents races o subespècies. Les races africanes s'agrupen sota la branca A, i les races de l'Oest d'Europa, pertanyen a la branca M. Després de la darrera glaciació, la Península ibèrica juntament italiana varen actuar de centre de recolonització cap al Nord d'Europa. La Península Ibèrica actualment és una àrea de contacte entre la subespècie *Apis mellifera mellifera* (branca M) que ocupa la meitat nord, i la subespècie *Apis mellifera intermissa* (branca A) que ocupa la meitat sud, originària d'Àfrica (Le Conte, Y. i Navajas, M., 2008). La població autòctona de les Illes Balears pertany originalment a la branca A. És una abella negra i sense franques grogues en el tòrax com poden aparèixer en les races italianes. L'aïllament va donar lloc a una certa diferenciació entre illes, amb més semblança entre les abelles de Mallorca i Menorca, respecte a l'abella de les Pitiüses (de la Rúa, P., 2003). La gran mortaldat provocada els anys 80 per un paràsit desconegut per a l'abella europea procedent del continent americà força el repoblament amb eixams de fora de l'illa i una progressiva dil·lució de la genètica original. Així si en un mostreig realitzat l'any 2000, després de la repoblació, el percentatge de població autòctona del grup A era del 50%. En un mostreig realitzat l'any 2015 no assolí el 25%. L'entrada continua d'abelles forànies pels apicultors no només suposa una per-

dua de biodiversitat, sinó també el risc d'entrada de noves plagues i malalties procedents d'altres geografies i per a les quals la nostra espècie no està preparada. D'aquesta manera, en l'actualitat l'abella mel·lífera ha passat a ser un insecte salvatge a dependre completament de la intervenció de l'home per a la seua supervivència, i són escassos els eixams que sobreviuen en estat salvatge. Precisament les races autòctones per estar millor adaptades a les condicions del lloc on han evolucionat, són més robustes i resistents front a les noves amenaces, i per tant la seua conservació és una necessitat per al futur.

L'home: abellerolers i caseres de pedra.

Quadres temàtics 1,2 i 3

Lluc Costa, de ca n'Andreu a Corona, s'encamina cap a l'assentament de caseres de pedra que ja cuidava el seu avi situat darrera la casa a uns centenars de metres. Segueix el caminet que transcorre per un frígolar i una plana amb cocons, fins entrar al bosc. El vessant està orientat a sud, així com les caseres. En Lluc és un dels pocs abellerolers que conserven vives les caseres amb colònies d'abelles així com ho havia fet el seu avi. L'abelleroler dedica totes les seues atencions al petit ramat: manté net l'entorn de matolls i esporga les branques dels pins propers perquè les abelles puguin sortir i entrar amb facilitat, localitzant ràpidament el sol, i s'assegura que tinguin un lloc proper per beure, bé uns cocons bé uns abeuradors de fang.

La mel i la cura de les abelles tenia a Eivissa un caire més terrenal que el simbolisme vinculat al poder i l'ordre social, encara que l'estima no era menor. El testimoni més patent el constitueixen les caseres tradicionals de pedra repartides per l'illa d'Eivissa i estretament lligades al món rural. Era una activitat tradicional entre els pagesos, no especialitzada i comú a les cases, desenvolupades exclusivament per hòmens amb una producció dedicada a l'autoconsum, tot i que podia haver-hi abellerolers que tenien una especial dedicació i n'obtenien un excedent per a la venda.

Així com recull A. Ferrer Abárzuza, les cases d'abelles de pedra ja estan documentades poc després de la Conquesta catalana, l'any 1242 en un contracte d'arrendament d'una alqueria que inclou "les abelles que s'hi puguin trobar" i l'any 1328 es

Fon de la part davantera de la casera amb el trescador per deixar passar les abelles

Paella vella amb podrilac de garrover o pí i romaní damunt per tal de fer fum

documenta una disputa per la propietat de 77 caseres als puigs de l'alqueria des Bolatar (Marí, V. Et al. 2016). Per tant es tractava de caseres fixes agrupades en assentaments situades als boscos, de forma idèntica a les que han arribat fins a l'actualitat. El model constructiu constitueix una excepció en relació als models tradicionals del nostre entorn pròxim. En el context mediterrani la construcció de caseres d'abelles artificials per part de l'home per facilitar la producció i collita de mel es basa en dues tipologies fonamentals: cilindres verticals i cilindres horitzontals. Les matèries primes canvien segons la disponibilitat. Les caseres eivissenques corresponen a cilindres horitzontals de d'un mínim de 80 cm de llargada i uns 25 cm de diàmetre interior. En el cas de la casera reconstruïda a Es Porxet, la soca de garrover era de 90 cm de llarg, 42 cm de diàmetre exterior i diàmetre interior mínim de 26 cm.

Històricament el model similar més antic que es coneix es situa a l'altre extrem del Mediterrani al jaciment de Tel Rehov al nord d'Israel amb una antiguitat de 3000 anys (Mazar, A. et al. 2008). Constructivament són molt similars quant a la llargada del cilindre, diàmetre interior i el tancament dels extrems amb peces rodones. A diferència de les case-

res d'Eivissa, a les quals l'espai per a la colònia estava construït amb cilindres de troncs d'arbres buidats o verduc trenat referit, estaven elaborades amb cilindres de fang i palla, agrupades en files superposades. Les caseres tradicionals suposaven una inversió de temps i esforç per subministrar un refugi permanent a les abelles amb unes condicions d'aïllament respecte a la temperatura i la humitat ambiental. La supervivència de la colònia necessita mantenir la temperatura interior a 35°C, especialment al voltant del nucli de cria amb les postes. Les abelles no poden controlar la temperatura del cos i mantenen l'activitat durant tot l'any, sense una fase d'hibernació. El control de la temperatura i la humitat depenen de la colònia: ventilen amb les ales durant l'estiu i l'activitat de les abelles escalfa durant l'hivern, agrupant-se al voltant del nucli de cria. El cost energètic és important i es basa en el consum de les reserves de mel de la casera, justament en les dues èpoques, hivern i estiu, en què hi ha més dificultats per obtenir aliments. La humitat es manté també a l'interior per sota del 80%. Durant l'hivern la digestió de la mel per les abelles dóna lloc a aigua que incrementa la humitat, justament en una època en la qual les abelles no ventilen, fet que pot donar problemes de conservació de la mel i de malalties. L'aïllament de les caseres evita els contrastos de temperatura i l'entrada d'humitat de manera que redueix l'esforç de la colònia en mantenir en el control de la temperatura. Les caseres eren construïdes per durar i mantenir l'assentament generació darrera generació. Pel que fa al cilindre interior on es desenvoluparà la vida de la colònia, ja Columel·la recomanava entre els materials: "... de suro, perquè no estarien molt fredes a l'hivern ni molt calentes a l'estiu..., si no n'hi hagués... es faran amb verduc; i si aquestes no es troben es fabricaran de troncs d'arbres buidats... Les pitjors de totes són les de fang cuit, ja que s'encenen amb les calors de l'estiu i es gelen amb els freds de l'hivern". (Columela, Agr. IX, VI, 76).

No obstant això, en el nostre entorn pròxim, tant els cilindres d'època Ibèrica del Llevant com les caseres tradicionals mallorquines estan formades per cilindres de fang cuit de menor diàmetre i llargària i agrupades en files (Quixal, D. i Jardón, P. 2016). Pel que fa a l'extracció de la mel, la tècnica i instruments emprats es mantingueren inalterats durant segles: l'ús del fum aprofitava la reacció de les abelles front a l'amenaça atipant-se de mel per preparar-se

Carabasses abelleres per a recollir els eixams salvatges i traslladar-los a les caseres

Guardadors per a extreure les bresques de les caseres de pedra

per a la evacuació, la qual cosa dificultava la flexió del tòrax i la sortida del fibló per atacar l'intrús. Una vegada tranquil·litzades així les abelles amb el fum, les bresques eren seccionades amb l'ajut d'una peça metàl·lica amb una fulla recta tallant i retirades amb una eina també metàl·lica amb l'extrem corbat (Uriel, 2012). A Eivissa les dues peces referides per Pilar Uriel es varen fusionar en un sol instrument denominat guardador. Quant a instruments vinculats al maneig de les abelles a Eivissa es conserva l'ús de la carbassa abellera, la qual una vegada buida és utilitzada, ben untada de suc de llimó a l'interior, per capturar els eixams salvatges i construir una nova colònia. Aquesta ús de la carbassa és desconegut a Mallorca, i sembla que s'utilitza al Marroc. Marià Torres recull a l'Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera aquesta pràctica al llibre dels Costums de Tortosa, del s XIII.

Les flors i la mel

Les abelles obtenen l'alimentació del nèctar i del pol·len. El nèctar és una substància ensucrada que segreguen algunes flors per atraure els insectes pol·linitzadors i afavorir així el vol de flor en flor de les abelles per transportar el pol·len enganxat a l'insecte. Transformat a l'esòfag de les abelles, es converteix a la casera en mel on es diposita a les cel·les de la

bresca. Constitueix la font de reserva energètica per a la colònia i l'alimentació de les obreres. El pol·len també és recollit per les abelles com a font proteica i es destina a l'alimentació de les larves en creixement. Les característiques del pol·len i la mel són un reflex de la flora i la biodiversitat de l'entorn. En el nostre

entorn mediterrani existeixen nombroses plantes silvestres mel·líferes i subministradores de pol·len. A Eivissa existeix una gran diversitat de flors silvestres que es succeeixen al llarg de l'any a les quals s'afegeixen conreus agrícoles i, recentment, les flors de plantes ornamentals. Les caseres antigues d'abelles sempre es situaven en les pinedes de pi blanc (*Pinus halepensis*) o en els seus llindars per ser on disposaven de flors al llarg de l'any, a més de protecció i frescor durant els durs estius. És en aquest entorn de boscos o de màquies arbrades de romaní i cepell on predomina l'associació de matolls aromàtics típicament mediterranis: el romaní, el tomaní, el cepell. Altres espècies són una font de pol·len com és el cas de l'estepa blanca. En llocs secs i assolellats, apareix una comunitat característica d'Eivissa que és el frígolar, on la *Thymra capitata*, frígola vera o de Sant Joan, n'és una de les més representatives, juntament amb l'herba de sant Ponç (*Teucrium capitatum*) i la frígola borda, *Micromeria inodora*, que com el seu nom indica no té aroma i no és especialment visitada pels pol·linitzadors. La frígola de Sant Joan, espècie present en el sud de la península ibèrica i a Eivissa, i absent a la resta de les Balears. Ja des de l'antiguitat les mels obtingudes d'aquestes plantes aromàtiques eren les més preuades, especialment la de frígola, mentre que les obtingudes d'ericàcies com el cepell no gaudien de la mateixa estima.

A Eivissa, en el nostre clima Mediterrani, les pluges de tardor i primavera són els moments de màxim esplendor vegetatiu que coincideix en els períodes de producció i emmagatzemament de mel aprofitats per l'apicultor per a la seua recol·lecció.

El cicle anual a Eivissa comença amb la primerenca flor d'ametller, que tradicionalment no s'aprofita per ser el primer aliment disponible després del dur hivern. La primavera és una explosió de plantes en els camps de conreu i dona lloc a la mel de primavera, de color clar i molt fluida, sovint pot tenir un toc picant aportat pel nèctar de romaní. Si les cases es troben properes a camps de tarongers es pot obtenir la típica mel de taronger, de fort aroma cítric. La floració de la frígola durant el mes de juny dona l'oportunitat de recollir la mel d'estiu més preuada a Eivissa, tradicionalment al voltant de Santa Maria. L'estiu amb la forta sequera és un període dur per a la supervivència de les abelles i depenen de les reserves de mel i arrepleguen qualsevol substància sucrosa al seu abast, de manera que es poden trobar mels d'estiu i tardor amb un intens sabor a figa procedent de les gotes d'èxsudat de les figues madures. La basta olivarda és la primera flor que apareix a finals d'estiu i la flor i els exsudats i la flor de garrover ofereixen la mel més característica de les Illes Balears, la mel de garrover, d'intens aroma de regalíssia, encara que no és gaire apreciat entre la gent del camp. Amb les pluges de la tardor té lloc la segona gran explosió de flors i és el moment de cepells i romanins, i cerquen amb deler la flor de nesprer d'aroma deliciós i ric en pol·len. L'abundància de cepell permet obtenir la mel de tardor tradicional, amb aroma a bosc i torrat, de color fosc i fàcilment cristal·litzable. Recollida abans del Nadal per acompanyar les festes més assenyalsades i endolcir la tradicional salsa de Nadal. Josep Planells Marí, de Can Pep Codolar de Sant Llorenç, a qui el seu avi va ensenyar l'art d'abelleroler, recorda que tradicionalment només es recollia la mel de les cases de pedra poc abans del Nadal, mentre que en altres indrets, la collita d'estiu era fins i tot més important en volum. Ben agraïdes els devien estar les abelles.

Entre la flora més evolucionada per a la pol·linització per insectes a Eivissa trobam les orquídiades, com el gènere *Ophrys*, les anomenades abelleres o herbes abelleres, que simulen una el tòrax d'una abella i emeten substàncies aromàtiques que simulen la feromona sexual de la femella. En aquest cas les abelles que atrauen són abelles solitàries, diferents de les mel·líferes i no hi ha la recompensa del nèctar per a l'abella.

Les abelles en explorar intensament el seu entorn es consideren indicadors de la salut ambiental i el

bosc, garrigues i camps de conreu extensius, nets de contaminants, constitueixen l'espai que permet subministrar diversitat de nèctars i pol·lens que asseguren la seua supervivència. L'actual fragmentació de l'espai rural, la construcció i l'abandonament de camps de conreu redueixen la biodiversitat i dificulta la implantació d'abelles considerades males veïnes.

Apart de les fruites madures, la mel ha sigut l'únic producte edulcorant durant segles fins l'arribada de la canya de sucre amb els àrabs, i entra dins la categoria d'aliments que es consumeixen per plaer i no per necessitat. L'alt contingut en sucres i el baix contingut en humitat, per sota del 20%, permeten la seua conservació i la conservació dels aliments que es submergien en ells atorgant una imatge d'incorruptible. A Eivissa, lluny dels dolços àrabs banyats en mel, la mel quedà destinada a endolcir les postres de la festa més assenyalsada: la salsa de Nadal i, a la recepta original, el flaó. El 1655 als Capítols de Política i Bon Govern de l'illa d'Eivissa es detallen els preus de la mel en funció de l'estima: "*que la mel de romero no excedesca a quatre sous la lliura, y la de herbes a tres sous la lliura, y de sapell y demes a raho dos sous la lliura*". Pep Codolar de Sant Llorenç recorda que l'única collita de mel es realitzava just abans d'aquestes dates. L'estima per la mel en el món rural la convertia en un present lloat, fins i tot en forma de trossos de bresca. Joan Besuró, apicultor de Sant Miquel, recorda que en ocasió d'una gran collita de mel, va ser tan grossa l'alegria que es va celebrar amb una ballada. Els usos tradicionals també valoraven les propietats saludables, entre les quals sobresortia la mel de frígola per tractar els refredats i mal de gola així com les propietats cicatritzants. Dins l'imaginari del món rural la mel remedia a dolçor i per extensió a l'amabilitat i bonança de les persones. Al llibre de mostassaf d'Eivissa atorgat l'any 1342 es regula la venda d'espelmes per part dels candelers tant de cera com de greix de porc, encara que es reservava la cera d'abella per il·luminar els recintes religiosos (Ferrer, A. 2001).

Altres productes de les abelles que són aprofitats són la gelea reial, aliment de la reina, el pol·len i el pròpolis, substància resinosa amb la qual les abelles segellen els orificis de la casera i que per les seues propietats antisèptiques s'utilitza per tractar el mal de gola. Fins i tot s'extreu el verí de l'abella com a antireumàtic i per tractar les inflamacions.

Casera tradicional de pedra. Saprecia el cilindre interior de fusta

Casera tradicional habitada per abelles. Ca n'Andreu, Corona

Assentament de caseres de pedra

En l'actualitat la mel, tot i el seu contingut elevat en sucres, manté l'imatge de producte natural i saludable, utilitzat com edulcorant i com a condiment de plats.

QUADRE TEMÀTIC 1

La construcció de les caseres de pedra.

Vicent Palermet.

Les caseres o cases d'abelles que s'han fet servir tan a Eivissa com a Formentera fins a l'arribada de les caseres modernes de quadres mòbils, tenen unes característiques molt concretes i un elevat grau d'estandarització. Pertanyen al tipus de tub horitzontal, tradicionalment usat també a altres zones del món.

Els materials utilitzats són pràcticament els mateixos que s'utilitzaven en la construcció de les cases pageses. Pedra, fang, calç, fusta, alga (posidònia), carbonell o terra de sitja...

El tub, que és específicament on habiten les abelles, en general estava fet a partir d'un tronc buit. Aquest, generalment era de garrover, però també podia ser d'ametller i, en menor mesura, de figuera. S'aprofitaven soques que s'havien començat a buidar de forma natural i, amb foc, s'acabaven d'enllestir.

El tub també podia estar fet de verduc de savina, trenat com si fos un cistelló o un casat de figuera. El trenat es referia amb fang o guix per segellar-lo i deixar-lo a punt de rebre les abelles.

Més rars eren els que estaven fets de dos cadufs de sénia als que se'ls havia llevat el cul i els que estaven fets de quatre taulons. En aquest darrer cas, el tub resultava de secció quadrada i no rodona com en els demés casos.

Sense ser tots exactament iguals, les dimensions rondaven els vint centímetres de diàmetre interior i devers un metre de llargària.

La construcció, la casera pròpiament dita, constava de dues fileres paral·leles de lloses clavades a terra, entre les que es col·locava el tub aïllant-lo del terra amb un

lilit de reble (pedra petita). Aquestes parets de lloses eren lleugerament més llargues que el propi tub, abrigant-lo de la pluja i del vent.

Damunt el tub s'hi posava una capa generosa d'alga (*Posidònia ocanica*) i damunt aquesta, una capa de carbonell o de terra de sitja. La coberta es feia altra vegada amb lloses, col·locades horitzontalment damunt les dues fileres inicials clavades a terra. En aquest cas, la coberta també volava per damunt del tub protegint-lo especialment de la pluja. Per a que aquesta no es filtrés en cap punt de la casera, es feia la junta a les lloses de la coberta -i de vegades de tot el perímetre- amb mescla de calç i arena. Les caseres més rudimentàries, però, tenien el terrat de terra de sitja a dos aiguavessos. En aquest cas, periòdicament s'afegia terra de sitja a les caseres per assegurar-ne d'impermeabilitat.

Els dos caps del tub havien de ser accessibles perquè era per on el beieroler (abelleroler) mirava les abelles i treia la mel. Les juntes que quedaven entre el tub i les lloses laterals i de coberta, es referien amb fang o mescla de calç i arena.

El tub es tapava amb els fons o fonells. Aquests solien ser de pedra, encara que també n'hi havia de fusta. Com que la major part dels tubs eren irregulars, els fons es tallaven de manera que ajustessin perfectament amb el tub. El fon de darrera segellava completament l'entrada, en canvi al de davant, se li feien unes osques, els trescadors, per on podien passar les abelles però que impedia el pas d'altres animals de major mida.

Les juntes entre els fonells i el tub es referien amb fang a fi de segellar la cambra. Cada vegada que es miraven les caseres i que, per tant, es retiraven els fonells i es tornaven a col·locar, s'havia de tornar a segellar la junta amb fang.

QUADRE TEMÀTIC 2

Caseres al bosc: emplaçament i distribució dels assentaments.

Antonio Escandell Canales i José Manuel Escobar. Apicultors

Existeixen dos tipus diferenciats d'emplaçaments de les caseres d'abelles antigues. El primer i més comú, al qual anomenem domèstic, és el petit emplaçament constituït per unes poques caseres, normalment entre quatre i deu, situades a uns dos-cents o tres-cents metres de l'antiga casa pagesa a

la qual pertanyien, preferentment a la cara sud de la propietat quan era possible per a un millor aprofitament de la llum del sol. El destí de la producció es destinava a l'autoconsum de la família. El segon tipus d'emplaçament, és el de tipus comercial, el qual està constituït entre unes quinze a cinquanta estructures. Exemples d'aquests assentaments, són els emplaçaments de Can Cardonet, (Sant Antony de Portmany) amb trenta caseres, Sol Post (Sant Joan de Labritja) amb 38, la finca es Puig amb 20, can Rotes amb 46 o és Collet amb 30. Aquest tipus d'emplaçament normalment es troben en terrenys ben triats, exposats al sol i protegits per l'ombra dels boscos, i de la bona elecció en depenia una font important d'ingressos. Estem parlant d'una època, on l'escenari tant natural com econòmic i social era totalment diferent a com ho coneixem ara. Una explotació de 30 caseres econòmicament era una petita indústria que permetia als apicultors produir entre 300 i 450 quilos de mel, la qual cosa li reportaria els ingressos necessaris per a la manutenció de la seva família. Cal tenir en compte que una mesura específica de mel com podia ser un almud d'1.5 kg de capacitat, doblava en valor un jornal de treball d'una persona segons relata don Jaume Bonet de can Negre. Això vol dir que un apicultor amb trenta caseres, podia arribar a obtenir un benefici equivalent a 600 jornals de treball.

Donada la importància tant domèstica com comercial d'aquests elements de la ramaderia menor eivissenca, els propietaris, li prodigaven tota classe d'atencions, ja que d'això depenia en gran mesura la seva qualitat de vida. Imaginem llavors, emplaçaments molt cuidats i en entorns totalment nets, on els productes de la neteja d'aquests llocs, eren utilitzats com a combustible en forns i llars. A mida que la societat ha anat canviant les seves maneres de proveir-se dels productes necessaris per a la seva subsistència i qualitat de vida, aquests elements arquitectònics de la ramaderia rural eivissenca, van quedant en desús, fins al punt en el qual es troben ara, quan els boscos recuperen l'espai cobrint poc a poc els vestigis d'una manera molt particular de fer apicultura.

Els canvis d'ús dels terrenys i la urbanització, també han estat responsables de la desaparició de molts d'aquests antics apiaris, exemple d'això és el de can Tomàs, arrasat per l'autovia d'Eivissa a Sant Antoni. La poca atenció que les institucions han

donat a aquesta part de la història d'Eivissa, és també responsable que el poc que queda, si no es prenen les mesures necessàries, desapareixeran en pocs anys. Prova d'això és la ràpida deterioració del que hem estat espectadors directes, ja que en les nostres visites a diversos emplaçaments al llarg de cinc anys, hem vist com desapareixen parts de les estructures.

QUADRE TEMÀTIC 3.

L'apicultura tradicional en el món rural

d'Eivissa

Vicent Marí. President de l'Associació d'Apicultors d'Eivissa

L'apicultura, tot i ser una part ben desconeguda de la nostra cultura, és ben estesa i arrelada arreu de l'illa. Els pagesos solien disposar, quasi bé a cada casa, de caseres d'abelles per a produir mel per a l'ús domèstic i vendre, si n'hi havia, els excedents.

La mel era l'únic edulcorant que teníem els eivissencs fins l'arribada del sucre. Era un element bàsic en algun dels nostres menjars més emblemàtics, com és el cas de la salsa de Nadal i el flaó i era molt valorada també pels seus usos medicinals.

Els eivissencs hem fet la mel amb caseres tradicionals des de molts de segles ençà, possiblement des dels fenicis, fins fa devers 40 anys, allà pels anys vuitanta del segle passat, data que és quan s'importen des de la península les primeres caseres mòbils amb els seus respectius quadres de fusta, també movibles.

Calendari de feines

Ens trobam al mes de març, netejarem i perfumarem les caseres per tal que els resultin agradables.

El dia abans d'instal·lar l'eixam que hi portàvem dins una carabassa abellera, s'hi cremava a l'interior una mica de fullaca de pi i unes branquetes de romaní, després és netejava i untava l'interior de la casera amb una mica de suc de llimó i unes ditades de mel. Al mateix temps s'omplia d'aigua uns coconets que hi havia al costat de la casera.

Una vegada arreplegat l'eixam que es trobava a l'interior de la carabassa que també s'havia untat amb llimó i mel es deixava des del migdia fins el sol post, s'obria el fon de darrera i amb uns copets suaus però secs és feien caure les abelles de les

parets de la carabassa cap a l'interior de la casera. A continuació és tapava i segellava el fon amb argila.

Al mes d'agost, per a la festivitat de Santa Maria, anàvem a collir la mel d'estiu.

Per anar a recollir-la es necessitava: el guardador per desferrar les bresques de la casera, un fumador (normalment una paella vella) i podrilac de garrover per fer fum, un llibrell per anar guardant-les bresques amb la mel i un canemàs per a tapar-lo.

La mel s'anava a collir amb un caputxó amb un sac o un drap cobrint-se la cara i pot ser alguna cosa protegint les mans.

Dins la paella que solia ser vella, es cremava una mica de fullaca de pi i podrilac de garrover per fer un fum coent que atordeix i molesta molt les abelles. Una vegada al costat de la casera es llevava el fon de la part de darrera, i es feia entrar fum per un costat per tal que les abelles se n'anessin cap l'altre costat i així amb el guardador es podien desferrar les bresques de la casera i guardar-les tranquil·lament dins el llibrell, ben tapades amb el canemàs.

A Eivissa, en l'apicultura tradicional, s'han fet tradicionalment dues collites de mel, una a l'estiu, normalment entre Sant Joan i Santa Maria i que ens proporcionava la mel de frígola, que era la més apreciada, i una segona just abans de Nadal, per a tenir mel per a la Salsa.

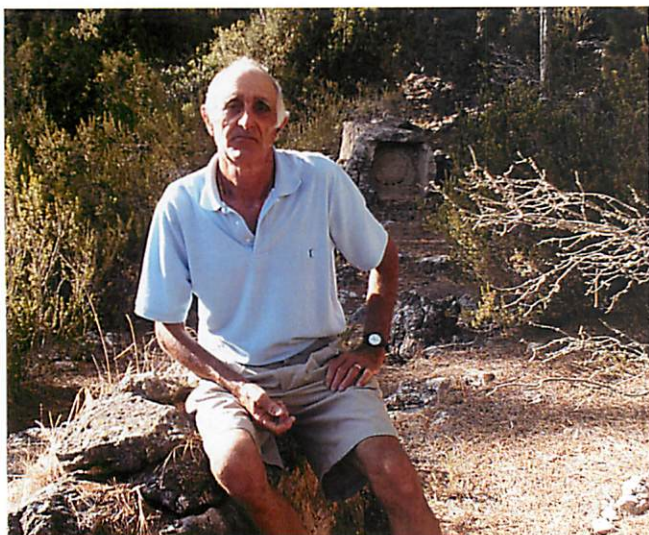
Normalment les bresques es treien una vegada d'un cap de la casera i l'altra de l'altra.

Després es separava la mel de la cera i de altres impureses. Aquelles que eren seques, les que tenien poll i les que només tenien àmec, les tornàvem a les abelles ben aprop de la casera. Les bresques que tenien força de mel les exprimíem amb les mans. En el supòsit que n'hi hagués moltes es solien premsar amb la premsa del vi o bé un premsonet a posta per a la mel. Les bresques ja sucades s'anomenaven premall i també les tornàvem a les abelles per tal que donessin bona compta de la mel que encara s'hi trobava. Després és deixava durant dues o tres setmanes que la mel ressolés per tal de llevar les impureses que hi havia.

La importància de la mel com a remei

La mel també era i es utilitzada, fins ara mateix, per a multitud de remeis.

Per al constipat, per al mal de coll, per a les nafres de la boca, pels als crems, per a l'estrenyi-

Lluç Costa Riera de Ca n'Andreu, Corona

ment, per als cucs intestinals, entre altres. A continuació proposo uns quants consells com a remeis:

Per al constipat

Suc de llimó amb mel, prendre-se'n una cullerada en dejú i una abans de dormir. Una tassa d'aigua calenta, segó de blat, un rovell d'ou, una cullerada de mel de frígola i un raig de llet de cabra. Es mescla tot bé i es pren calent abans d'anar-se'n a jeure.

Per al mal de coll i les nafres a la boca

Glopear suc de llimó i mel de frígola.

Per a una bòfega s'hi cala directament mel de frígola damunt.

Per als cremes

Aplicar mel directament damunt el crem.

Per als cucs i la solitària

Mesclar mel de frígola i herba sana i anar-ne prenent.

Terminologia:

Abegot, abellot o begot: mascle de l'abella. La seua funció és fecundar l'abella reina.

Abella o beia: l'abella de la mel (*Apis mellifera*) és l'abella que s'utilitza preferentment (però no exclusivament) en apicultura en tot el món.

Abella reina: és una abella adulta que en circumstàncies normals és l'única que pon ous en els ruscs. L'abella reina s'aparella amb diversos abegots i emmagatzema l'esperma que emprarà durant tota la vida per a fecundar els seus ous.

Abella obrera: les obreres són les abelles majoritàries al rusc. S'encarreguen de recollir el pol·len, fer

mel, netejar i defensar el rusc, alimentar la reina i les larves, i de totes les feines de la casera.

Abeller: home que es dedica a la cria d'abelles.

Àmec: pol·len, que es troba dins la bresca en forma de pasta groga vermellova i que serveix d'aliment a les abelles.

Apicultura: és l'art de criar i mantenir les abelles per obtenir-ne la mel i els altres productes de la casera.

Apicultura fixista: és l'apicultura tradicional, on les bresques eren fixades a la casera i per treure-les s'havien de rompre.

Apicultura mobilista: és l'apicultura actual, en que les abelles fan les bresques en uns marcs mòbils que es poden controlar i treure sense trencar-los.

Bresca abegotera o d'abegot: bresca que conté les larves d'abegot i que es diferencia de les altres bresques pel fet de tenir les cel·les més grans que la bresca on hi ha les larves de les abelles obreres.

Bresca vescuera o travessera: bresca de forma el·líptica i allargada, que a les caseres fixes es construeix de biaix o en diagonal respecte al fonell.

Bresca entovallada: bresca amb les cel·les ja segellades amb cera o operculades.

Bresca llarguera o sagetera: bresca de forma quadrangular que en les caseres fixes les abelles construeixen en perpendicular al fonell.

Bresca paredada o enneulada: bresca plena de mel amb les cel·les ja operculades.

Bresca rodona o de tap redó: bresca de forma circular que en les caseres fixes es construeix en paral·lel al fonell.

Bresca seca: bresca on encara no hi ha mel dipositada.

Carabassa abellera: és un tipus de carabassa gran i allargada, que, buida de dins i amb la part més ampla escapsada, s'empra per a recollir eixams salvatges i dur-los a les caseres.

Casera: habitacle artificial destinat a allotjar un eixam d'abelles i dissenyat per a aprofitar els diversos productes que fabriquen.

Casera fixa: casera de test, canyís o fusta, desproveïda de quadres mòbils, on les bresques es troben aferrades a les parets.

Casera mòbil: casera d'abelles, normalment de fusta, amb marcs mòbils i extraïbles, per tal que les abelles hi facin les bresques i que aquestes es puguin treure sense trencar res.

Cera: substància de natura greixosa que produeixen les abelles per a construir les seues bresques.

Eixam: part d'una colònia d'abelles que viuen juntes i que abandonen el rusc amb la reina vella quan ha nascut una reina jove.

Eixam salvatge: eixam que es col·loca a forats o enclotxes de troncs, roques i parets.

Eixamar o eixamenar: acció que duen a terme un conjunt d'abelles, entre elles una reina, que abandonen la colònia per crear-ne una de nova en un nou habitat. És un mecanisme instintiu que sol presentar-se en primavera, en temps d'abundància de nèctar i gran nombre de naixements de noves abelles. Factors climatològics, instintius, sanitaris, i sobretot de superpoblació de la casera, són els que influeixen en el desenvolupament d'aquest procés.

Fonell: peça de forma habitualment rodona, de tenassa, fusta, marès, guix o pedra morta que clou per davant i per darrere les caseres fixes

Fumador: eina que en apicultura s'empra per a fer fum a les abelles. Tradicionalment s'usava una paella vella amb mànec on s'hi cremava fullaca de pi i podrilac de garrover.

Fumar: introduir fum a l'interior de la casera amb l'objectiu d'amansar o fer fugir les abelles.

Gelea reial: aliment elaborat per les obreres joves i que donen a les larves els seus primers dies de vida. Les que seran les futures reines en mengen tota la seva vida.

Guardador: instrument consistent en una barra allargada que serveix per extreure les bresques de les caseres fixes. En un extrem té una espàtula amb la punta plana i esmolada que s'utilitza per desfermar les bresques de les parets de la casera, i a l'altre extrem el ferro fa un angle recte acabat en punta que permet extreure les bresques sense necessitat de rompre la casera.

Mel: substància viscosa, dolça, elaborada per les abelles a partir del nèctar de les flors. Conté un 80% de sucres, un 18% d'aigua i un 2% d'altres substàncies.

Mel de frígola: és la que es treia a principi d'estiu i era la més apreciada. És més fina i no se solidifica mai.

Nèctar: líquid de gust dolç que produeixen moltes flors per atreure els seus pol·linitzadors

Opercle o opèrcul: capa fina de cera que les abelles obreres fabriquen per tapar les cel·les que contenen mel o les cel·les on es desenvolupa una cria.

Premall: massa de cera que resulta després d'haver exprimit les bresques que contenen mel.

Pol·len o àmec: és l'element fecundador mascle en els vegetals superiors. Els grans de pol·len són minúsculs grans de forma més o menys ovoide que

es troben dins de les antereres dels estams. Les abelles l'empren en la seua alimentació com a proteïna i, en anar de flor en flor, el transporten, fecundant així la part femenina de les flors veïnes.

Pròpolis: substància d'origen vegetal, de color fosc i molt enganxosa, que les abelles usen com a ciment per tapar esclotxes i desinfectar. També el fan servir per momificar i aïllar alguns enemics morts dins de la casera.

Trescador: orifici efectuat al fonell de les caseres fixes pel qual entren i surten les abelles que van a trescar.

Trescar: acció de les abelles d'anar i venir de la casera per recollir el nèctar de les flors

Verduc: la part més fina i flexible d'alguna planta, com ara savina o ullastre. El cilindre interior de les caseres solia fer-se de verduc entreteixit referit d'argila o argamassa.

Bibliografia

- COURAL, J. i GASTINEL-COURAL, Ch. (1989): *Silk from Lyon during the empire. A The age of Napoleon. Costume from revolution to empire: 1789-1815*. Katell le Bourhis, Ed. The Metropolitan Museum of Art. New York, pp. 149-178.
- DE LA RÚA, P. (2003): Genetic structure of Balearic honeybee populations based on microsatellite polymorphism. *Genet. Sel. Evol.* 35, pp. 339-350.
- FERRER, A. (2001): *El llibre de Mostassafa Eivissa*. Ed. Mediterrània. Eivissa.
- GUEVARA, A. (1529): *Reloj de Principes*. Valladolid.
- LE CONTE, Y i NAVAJAS, M. (2008): Climate change: impact on honey bee populations and diseases. *Rev. sci. tech. Off. int. Epiz.*, 27 (2), pp. 499-510.
- MARÍ, V. ET ALII (2016): *La mel d'Eivissa*. Institut d'Estudis Eivissencs. Eivissa.
- MAZAR, A. ET ALLI. (2008): Iron Age beehives at Tel Rehov in the Jordan valley. *Antiquity* 82, pp. 629-639.
- NAKLÁDALOVÁ, I. (2015). *Utopía fallida: Giovanni Bonifacio, La republica delle api* (1627). MORUS – Utopia e Rinascimento, 10, pp. 96-109.
- NIEVES-ALDREY ET ALII. (2006). Filogenia y evolución de Hymenoptera. A: Fernández, F. y M. J. Sharkey (eds.). *Introducción a los Hymenoptera de la Región Neotropical*. Sociedad Colombiana de Entomología y Universidad Nacional de Colombia. Bogotá, D.C.
- QUIXAL SANTOS, D. i JARDÓN GINER, P. (2016): El registro material del colmenar ibérico de la Fonteta Ràquia (Ribarroja, València). *Lucentum*, XXXV, pp. 43-63.
- URIEL, F. (1988): Algunas anotaciones sobre la abeja y la miel en el mundo antiguo. *Espacio, Tiempo y Forma, Serie II, Historia Antigua*, T. I, pp. 185-208.
- URIEL, P. (2012). *Dones del cielo. Abeja y miel en el Mediterráneo antiguo*. UNED, Ed. Madrid.

NOTES BREUS

El vaso de XARRACA Sant Joan de Labritja

Jordi H. Fernández,
Enrique Rontomé

ANTECEDENTES

El Museo Arqueológico de Ibiza y Formentera conserva entre sus fondos un gran número de interesantes objetos -cerámica, vidrio, metal, hueso etc.- que no siempre han recibido la atención debida y que incluso no han sido identificados correctamente.

Entre los distintos materiales depositados en el museo que llamó nuestra atención se encuentra un recipiente de pasta vítrea en forma de vaso, hallado en la zona de Xarraca, en Sant Joan de Labritja y que durante muchos años había sido considerado como una producción fenicio-púnica a causa, sobre todo, de su decoración realizada mediante ondas que recubren casi los dos tercios inferiores del cuerpo del recipiente y que tienen una gran similitud con la decoración que presentan algunos ungüentarios y alabastrones de época púnica tardía.

Este ejemplar figuraba como depositado ya en 1909 en el Museo Arqueológico y citado como "*Vaso esmaltado, fenicio, procedente de Xarraca*" en la Guía de Ibiza de Arturo Pérez-Cabrero, encontrándose expuesto en la vitrina 1ª de la Sala 2ª con el número 2.141 (Pérez-Cabrero 1909: 97). Será este mismo autor quien lo dé a conocer y publique su imagen. Al mencionar su lugar de hallazgo, textualmente señala: "*Han sido encontrados, además: un vaso fenicio de vidrio esmaltado, de 9 centímetros de altura, que fue hallado, con otros objetos fenicios*", sin especificar que otros materiales fueron encontrados junto con esta pieza. (Pérez-Cabrero 1913: 218 y 224 R*).

Este vaso ingresará en 1916 en el Museo Arqueológico de Ibiza y Formentera con el nº de inventario

2587, junto con el resto de materiales de la Colección Pérez-Cabrero, adquirida por el Estado¹.

Este ejemplar fue identificado por E. Rontomé como un ejemplar de vidrio islámico, siendo recogido en el Catálogo *Vidrio Islámico en al-Andalus* con motivo de la exposición organizada por la Fundación Centro Nacional del Vidrio presentada en la Real Fábrica de Cristales de la Granja, entre noviembre de 2006 y abril de 2007 (Rontomé 2006: 140-141 nº 75).

DESCRIPCIÓN

El vaso está soplado al aire y decorado con la conocida técnica de inclusión. El vidrio es de color azul turquesa, que en su momento fue translúcido, pero hoy es casi opaco debido a las desvitrificaciones internas que han formado una pátina de color blanco en su interior, lo que hace que apenas pase la luz. Los hilos incluidos tienen un diseño de ondas que cubren casi toda la pieza excepto en la zona del borde, en su tercio superior, que está delimitado por dos filamentos blancos. El labio presenta un hilo de mayor tamaño que lo resalta, también de color blanco. En la superficie exterior presenta también algunas desvitrificaciones blanquecinas.

1 La Colección Pérez-Cabrero, formada por 740 objetos, fue ofrecida en venta al Estado y depositada en el Museo Arqueológico de Ibiza el 20 de enero de 1916 por Bartolomé Ramon Capmany, Presidente de la Sociedad Arqueológica Ebusitana, quien actuaba en nombre de la familia. La colección fue adquirida por Real Orden de 27 de diciembre de 1916 por la cantidad de 25.000 pesetas.

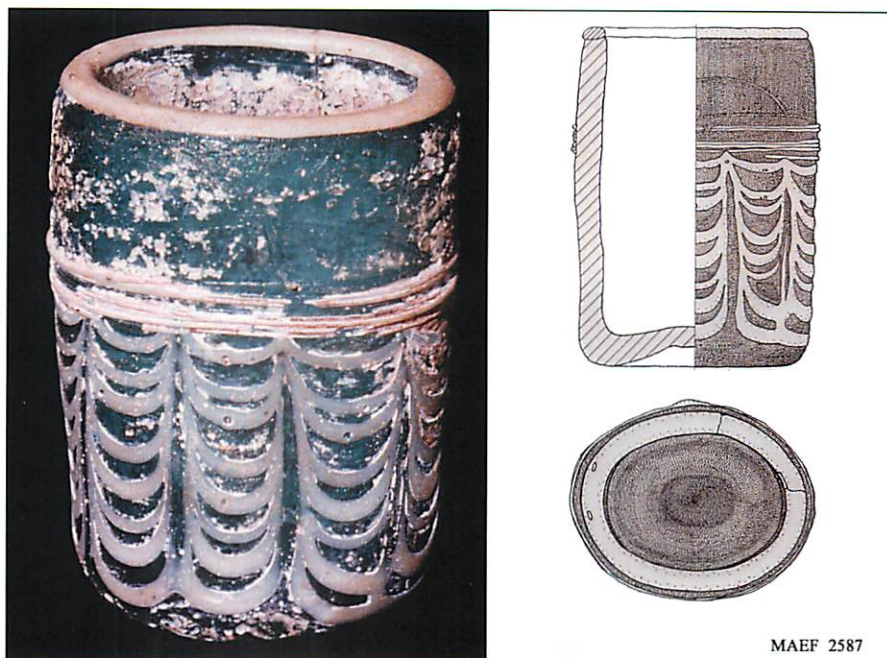
Tiene una altura de 8,4 cms, y un diámetro que varía entre un máximo de 6 cms y un diámetro mínimo de 4,6 cms que se debe a que el vaso es de forma algo achatada y su desarrollo es casi oval. Las paredes del vaso son gruesas y su base está ligeramente rehundida. Su cronología puede situarse por paralelos similares en el siglo X.

ESTUDIO DEL VASO

La técnica decorativa del vaso de Xarraca es bien conocida en el mundo islámico, que continua con la tradición mediterránea que se remonta al mundo púnico. Por eso no es extraño que Pérez-Cabrero lo confundiera con un objeto de origen fenicio. Este tipo decorativo es además relativamente abundante en la isla de Ibiza, ya que, hasta la fecha, del reducido conjunto de vidrios islámicos conocidos procedentes del Puig des Molins (Rontomé 1997) al menos dos ejemplares presentan esta misma técnica decorativa.

Uno de ellos, es un ungüentario ya publicado, de vidrio opaco negro y de cuerpo de sección cilíndrica (Rontomé 1997: 88, lám. VI n° 3; Rontomé 2006; 142-143 n° 80). El otro ejemplar es una botellita del Museo Cau Ferrat de Sitges (N° Inv. 30322), igualmente procedente del Puig des Molins (Carerras 2003: 89 n° 159; Rontomé 2006: 79, fig, 36).

Un paralelo similar, en cuanto a concepto decorativo, podemos encontrarlo en un vaso totalmente translúcido, de vidrio color azul, de paredes rectas y con una decoración de hilos blancos también en

ondas, pero con un diseño distinto, que se encuentra en la colección al-Sabah de Kuwait (Carboni 2001: Cat. 77).

Esta técnica tan popular consiste en la aplicación al cuerpo de la pieza de hilos de distinto color y que aún calientes son rodados sobre el mármol de tal manera que los filamentos quedan incluidos en el cuerpo de la pieza obteniendo una superficie casi lisa al tacto. Además, los hilos son "peinados" antes de enfriarse consiguiendo diseños distintos tales como festoneados, ondulados o tipo "pluma". El máximo apogeo de esta técnica tan común en Egipto y Siria se fecha en los siglos XIII y XIV, aunque hay una continuidad para algunos autores desde el periodo protoislámico, que a su vez surge de modelos romanos. Sin embargo, para otros hay una ruptura en la producción entre la tardía Antigüedad y el siglo XIII.

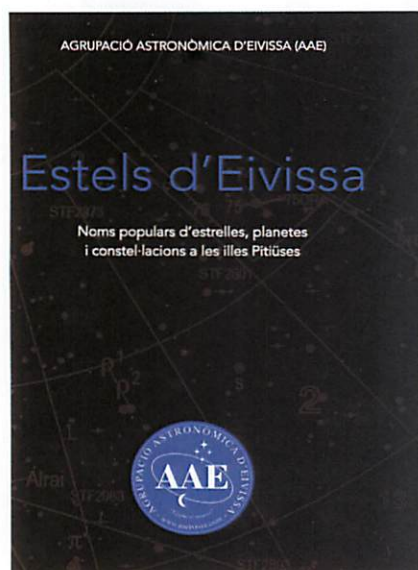
BIBLIOGRAFÍA

- CARBONI S. (2001): *Glass from Islamic Lands. The al-Sabah Collection*. Kuwait National Museum.
- CARRERAS, T.(2003) : La col·lecció de vidre antic. En T. Carrera y I. Doménech: Museu Cau Ferrat. La Col·lecció de vidre. Consorci del Patrimoni de Sitges.
- PÉREZ-CABRERO, A. (1909): *Ibiza: Arte, arqueología, agricultura, comercio, costumbres, historia, industria, topografía. Guía del Turista*. Imprenta Joaquín Costa. Barcelona.
- PÉREZ-CABRERO, A. (1913): *Arqueología Ebusitana*. Museum. *Revista mensual de arte español antiguo y moderno de la vida*

artística contemporánea. Establecimiento Gráfico Thomas. Barcelona, n° III, pp. 203-225.

- RONTOMÉ NOTARIO, E. (1997): Los vidrios islámicos. En "Vidrios del Puig des Molins (Eivissa). La Colección de D. José Costa "Pícarol". Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera n° 37. Eivissa, pp. 87-99, láms. VI-VII.
- RONTOMÉ NOTARIO, E. (2006): El vidrio andalusí. En AA.VV. *Vidrio islámico en al-Andalus*. (Eds) E. Rontomé y P. Pastor. Fundación Centro Nacional del Vidrio. Real Fábrica de Cristales de la Granja (Noviembre de 2006 - Abril de 2007). Cuenca.

NOTES BIBLIOGRÀFIQUES

- ***Estels d'Eivissa. Noms populars d'estrelles, planetes i constel·lacions a les illes Pitiüses.*** Agrupació Astronòmica d'Eivissa (AAE). Eivissa, 2016. 62 pàgs. amb dibuixos i fotografies a color.

Llibre publicat per l'Agrupació Astronòmica d'Eivissa, una institució de gran tradició i llarg recorregut a l'illa d'Eivissa. Una de les seves iniciatives ha estat una intensa feina per tractar de recuperar un tresor cultural en greu risc de ser oblidat: recuperació i catalogació de les denominacions tradicionals que donaven als astres els nostres majors i que ja pràcticament, en menys de cinquanta anys, han desaparegut de la memòria d'un poble que ja no mira cap el cel. El llibre es basa en gran part en la feina feta per Vicent Tur Guasch 'Fornàs', de Xa-

coters de Balàfia, que durant els anys 80 va recórrer les cases pageses de les Pitiüses enregistrant a la gent del camp i de la mar, investigant entre les nombroses persones que encara se'n recordaven de les velles tradicions dels seus majors, per recollir i documentar els noms populars dels astres.

Es tracta d'una feina de gran importància per a la recuperació d'aquest patrimoni immaterial, que, en aquesta ocasió hem de dir sense cap tipus de dubte, estava escrit a les estrelles. L'Agrupació Astronòmica d'Eivissa (AAE) va començar fa temps un interessant projecte per tractar de recuperar la nomenclatura popular que reben a les Pitiüses els estels, els planetes, les constel·lacions i tot tipus d'astres. Es tracta d'una recerca que ha culminat amb la publicació d'aquest llibre on es recopilen tots aquests noms, amb la ubicació de cadascun damunt un planisferi i l'explicació dels mites que envolten cada nom.

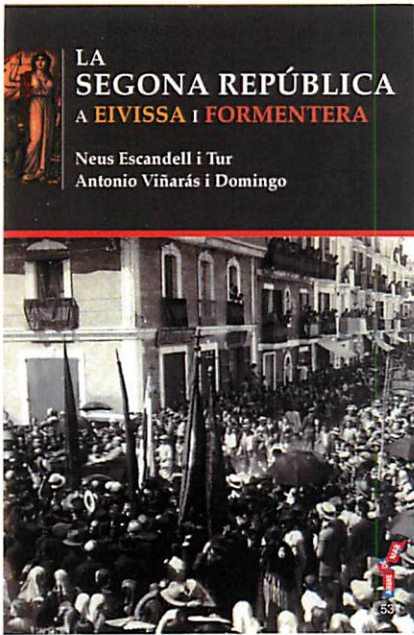
A més a més, el llibre, molt breu i de ràpida lectura, té un caràcter divulgatiu i resulta fàcil de llegir. Cal subratllar que es tracta d'una feina que inclou cançons, dits, gloses i llegendes relacionades amb els astres (la lluna, els planetes, les estrelles, les constel·lacions, els cometes i els estels fugaos). També conté una petita relació entre l'astronomia i algunes festes rellevants del calendari (Nadal, Setmana Santa, Sant Joan,

Tots Sants, nits d'estels o el mateix nom del dies de la setmana).

La denominació popular dels estels és un aspecte de la cultura pitiüsa que està en greu perill d'extinció. I és, també, una de les matèries tradicionals més desconegudes pel gran públic. Per això, llibres com aquest són tan importants i no únicament per la inestimable feina de rescatar aquest llegat, un patrimoni i una nomenclatura que s'apaguen.

- **Escandell i Tur, Neus; Viñarás i Domingo, Antonio: *La Segona República a Eivissa i Formentera.*** Abre de Mar, 53. Edicions Documenta Balear. Palma. 2016. 566 pàg. amb fotografies en blanc i negre.

L'obra que ens han ofert Neus Escandell i Tur i Antonio Viñarás i Domingo, tal com el seu títol indica, analitza la Segona República des de diverses òptiques, està dividida en dues parts, una primera centrada en els aspectes socioeconòmics en el primer terç del segle XX i una segona, on els autors analitzen els partits polítics, sindicats i eleccions a Eivissa i Formentera en la segona República. Es tracta d'un important esforç per aportar llum a aquest moment especialment complex, quan el 14 d'abril de 1931 es va proclamar la Segona Repú-

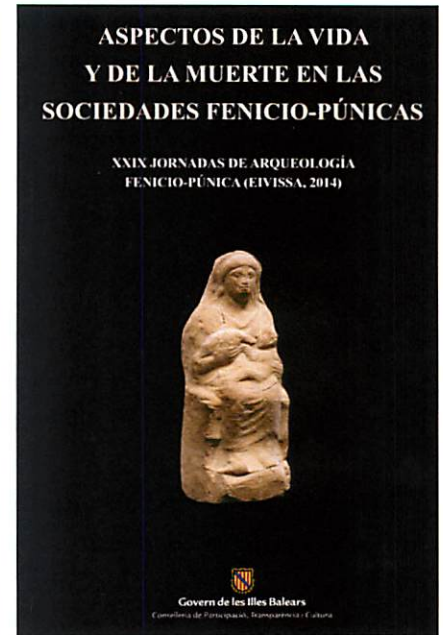

blica espanyola en un ambient d'eufòria i esperança.

Aquest llibre és una intensa reflexió sobre un moment molt complex d'una Història no tan allunyada com pugui parèixer en un primer moment. La profunda fragmentació del panorama polític illenc i, sobre tot, les marcades diferències socioeconòmiques en el primer terç del segle XX és un dels aspectes àmpliament desglossats pels autors a les hores d'abordar la situació. Es tracta d'un moment convuls i especialment definitori per a Eivissa i Formentera, que va tenir intenses repercussions polítiques i també de profund calat a nivell social i econòmic. A les illes, la situació era ben complexa, segon tracten de condensar els propis autors, a les portes de les eleccions municipals de 1931, tots els moviments polítics pareixien encaminats a derrotar al tradicional Partit Liberal Històric i anaven a suposar un canvi radical que va donar lloc a la desaparició del control polític dels partits monàrquics imperants a la ciutat d'Eivissa, els propietaris rurals de

Dalt Vila, cap a Can Matutes i els comerciants de la Marina, amb el Partit Social Agrari-CEDA, que marcarà a partir d'aquest moment la vida política pitiusa juntament amb en Joan March. El desplaçament en el control dels poders fàctics tradicionals, els moviments socials, l'accés a l'alcaldia dels republicans de Formentera, la dissolució del Partit Liberal Regionalista Eivissenc, la liquidació definitiva d'Aliança Republicana a favor d'Acció Republicana, el Partit Radical Socialista i el Partit Republicà Radical, així como la fundació entre altres partits de l'Agrupació Socialista Obrera-PSOE.

Es tracta, en definitiva, d'un treball important, per donar a conèixer a tothom un anàlisi socioeconòmic exhaustiu d'aquest elements que puguin resultar esclaridors per al procés de la Segona República a Eivissa i Formentera. Un anàlisi en profunditat d'aspectes ja coneguts com són les particularitats de la població pitiusa, dels moviments migratoris, de l'estructura social i, sobretot, de la dicotomia camp/ciutat, juntament amb la importància dels actors econòmics per una banda i de les interaccions socials i polítiques, per altra. Aquesta divisió ens permet arribar a conclusions que expliquen en part problemes enquistats a la societat eivissenca i formenterenga que funden les seves arrels en el segle XIX i el primer terç del XX, i sobretot a la pròpia estructura de la societat illenca, el món rural tradicional en contraposició a l'activitat comercial desenvolupada per naviliers, banquers, comerciants i propietaris de petites indústries locals.

- AA.VV (2016): *Aspectos de la vida y la muerte en las sociedades fenicio-púnicas. XXIX Jornadas de Arqueología Fenicio-Púnica* (Eivissa, 2014) Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 74. Eivissa. 243 pàg. amb dibuixos i fotografies en blanc i negre.

Publicació de les cinc conferències presentades durant les XXIX Jornades d'Arqueologia Fenicio-Púnica, que en aquesta ocasió varen tractar el tema dels aspectes de la vida i la mort a les societats fenicio-púniques. El primer article porta el títol *Hijos y padres, cazadores y guerreros, reyes y héroes. Masculinidades en las construcciones culturales fenicio púnicas (a través de la tradición literaria ugarítica)*. En éll, Jose Àngel Zamora López realitza un anàlisi en profunditat dels rols diferencials de gènere en la societat fenicio-púnica. La forma d'acabar el tema, és a través de la literatura, la qual cosa no deixa de tenir una certa complexitat, que únicament en

contades ocasions tracten els continguts que interessin per abordar el tema. Així, l'autor ens presenta una altra alternativa documental, els textos ugarítics, trobats al jaciment de Ras Shamra (Siria), lloc d'emplaçament de l'antiga ciutat d'Ugarit. A un aquests, un alt funcionari de la cort i expert escribà va incloure un diàleg entre Aqhat (un príncep llegendari) i la deessa Anat.

En un segon treball titulat *Mujeres, grupos domésticos y prácticas cotidianas en las comunidades fenicias y púnicas occidentales*, Ana Delgado Hervás, analitza l'estat de la qüestió de les dones i les relacions de gènere. Es tracta d'un treball que ha estat realitzat en el marc del projecte d'investigació "*Comidas, cocinas y practicas de consumo en espacios coloniales mediterráneos (s.VIII-V a.C)*". L'autora realitza un repàs per les pràctiques quotidianes i rutinàries, organitzades en tres àmbits: la preparació i cuinat del menjar, els treballs a l'espai rural i artesanal i, finalment, la cura i dedicació a la família i a la comunitat. Àmbits tradicionalment vinculats al gènere femení i que segons l'autora, per diverses raons, ha estat en un segon pla en la investigació de les societats fenici púniques.

El tercer article, *La infancia en el mundo fenicio-púnico*, és a càrrec de Mª Cruz Marín Ceballos. Aquest treball es va realitzar en el marc de les activitats del projecte *Religio Phoenicia Occidentalis. Cultos fenicio-púnicos en el extremo Occidente*. Analitza el món de l'infant, els aspectes relacionats amb la concepció i el part, la primera infància, les relacions familiars i la importància de la descen-

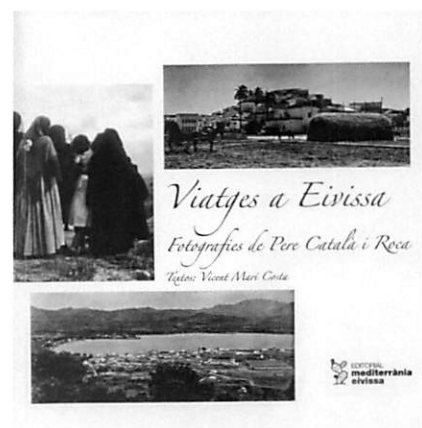
dència en la societat fenícia. Una feina que no resulta del tot senzilla, sobretot tenint en compte la mancança de testimonis sobre el tema i la pobresa de les fonts escrites fenícies.

El penúltim article està signat per Juan Antonio Martín Ruiz, és un treball que porta per títol *Enfermedad y medicina en la Sociedad fenicio-púnica*. En aquest, l'autor centra la seva investigació en l'anàlisi d'un tema complex com és la medicina i la malaltia en el món antic, considerant aspectes de la cultura fenícia que avui en dia no es considerarien com tal (amulets, talismans, divinitats protectores, rituals, etc.), una mescladissa de elements profans i religiosos, que moltes vegades no som capaços de comprendre.

Finalment, Benjamí Costa Ribas, en un treball que porta per títol *Ideologia de la mort i concepcions del Més Enllà en les societats feniciopúniques*, examina, tal i com ell mateix assenyala quin concepte de la mort tenien les societats fenícies i púniques, o què creien que passava quan una persona moria, i s'emmarca en allò que s'ha qualificat com "antropologia de la mort".

- ***Viatges a Eivissa. Fotografies de Pere Català i Roca. Textos: Vicent Marí Costa. Editorial Mediterrània, Eivissa, 2016***

Aquesta publicació recull una selecció de les imatges que Pere Català i Roca (1923-2009), fotògraf i historiador català, fill de Pere Català i Pic i germà de Francesc Català i Roca, va realitzar en un viatge a Eivissa el 1948, conjuntament amb la seva germana Maria Àurea,

la qual apareix en diverses de les imatges publicades, així com d'altres que corresponen a un segon viatge que va fer tot sol entre 1950 i 1951.

Segons ell mateix explica, es va relacionar amb Isidor Macabich i va fer amistat amb Joan Tous Canals amb el que va fer les excursions per l'illa d'Eivissa, i també amb Bartomeu Roig i Prats i el geògraf Joan Vilà i Valentí, que llavors estava fent el servei militar com alferes.

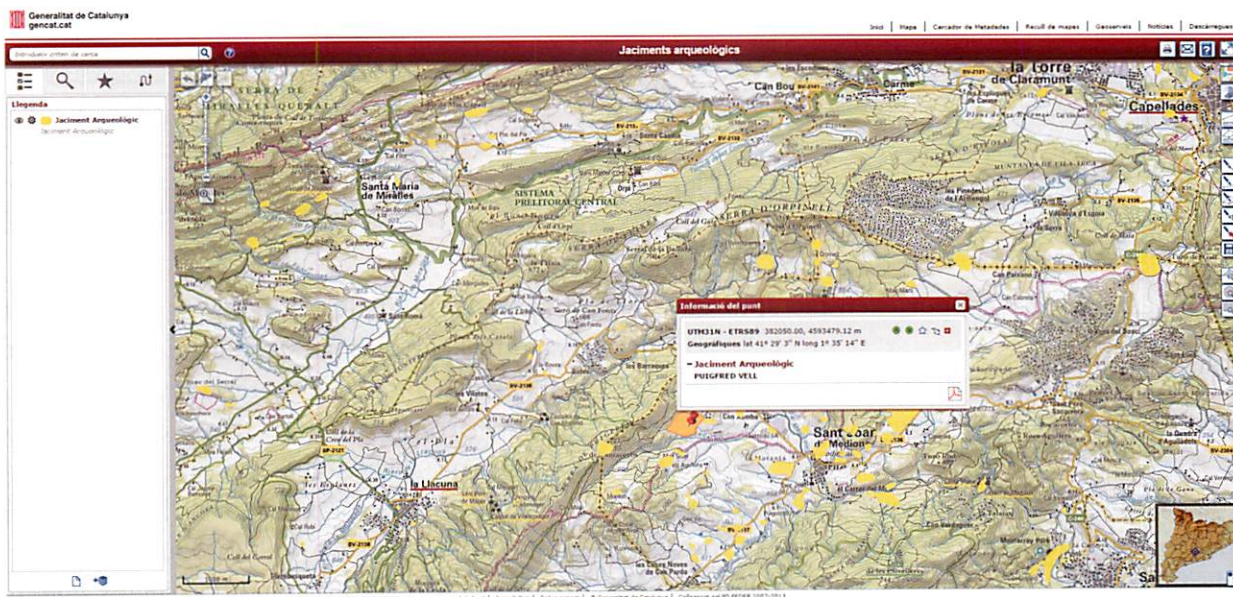
Va mantenir contacte epistolar amb Macabich sobre els eventuais vincles eivissencs de Cristòfol Colom, que era un dels temes de recerca permanent de Pere Català i posteriorment amb Nito Verdera, defensor de la tesi d'un Colom eivissenc.

També va mantenir un estret nexa epistolar amb Joan Castelló Guasch entre l'any 1954 i el 1978 i que també va mantenir fins a última hora amb el fotògraf català establert a Eivissa el 1957, amic igualment del seu germà Francesc Català.

Aquestes imatges de Pere Català constitueixen el testimoni d'una Eivissa que ha anat canviant amb el pas del temps, sobre tot per l'impacte del turisme, llavors casi inexistent a l'illa d'Eivissa.

Una ULLADA A INTERNET

Ferran Nogués i Tolnay
fnogues@gmail.com

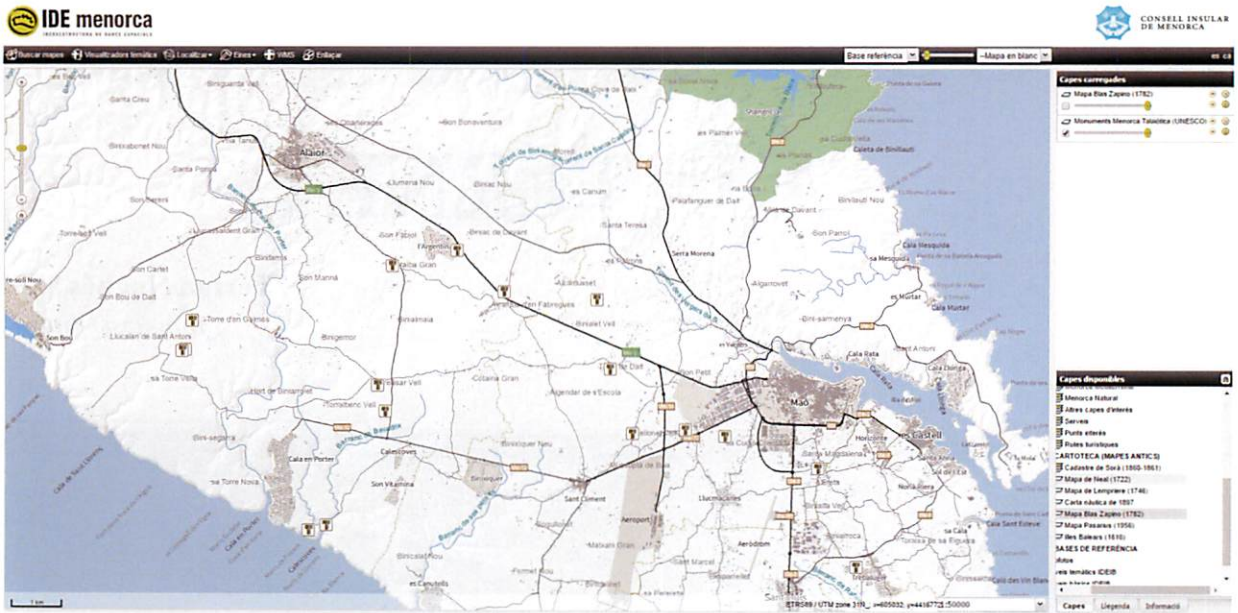

Comencem la nostra secció amb un projecte de reconstrucció virtual, en aquest cas es tracta ni més ni menys que de la Roma antiga. Rome Reborn (a digital model of ancient Rome) és una reconstrucció 3D de la ciutat des del primer assentament (ca 1000 aC) fins a la despoblació de l'alta Edat Mitjana (ca 500 aC) es tracta d'un projecte col·laboratiu iniciat l'any 1997 entre el Virtual World Heritage Laboratory de la Universitat de Virginia (VWHL), l'UCLA Experiential Technology Center (ETC), el Reverse Engineering Lab del Politecnico di Milano, l'Ausonius Institute del CNRS i la Univeritat Bordeaux-3, i la Univeritat Caen.

<http://romereborn.frischerconsulting.com/>

Una altra reconstrucció virtual recent ha estat la de la ciutat ibèrica d'Ullastret realitzada pel Departament de Cultura i l'Obra Social "la Caixa". Durant el 2012 s'hi van fer una sèrie de prospeccions geofísiques que van permetre avançar decisivament en

el coneixement de la forma de la ciutat, de les seves cases i carrers. Durant el 2012 i el 2014 també s'hi van fer altres intervencions arqueològiques al Puig, una de les quals va tenir lloc concretament al sector de la muralla. En aquesta intervenció es va poder identificar la forma i dimensions del gran fossat que envoltava la ciutat, una defensa afegida a les seves potents muralles. Totes les dades obtingudes, junt amb les que s'havien anat adquirint prèviament, conformaven una visió de la ciutat ibèrica molt diferent de la que tradicionalment s'havia tingut. Per difondre aquesta nova imatge de la ciutat, i després d'analitzar les diferents possibilitats, es va optar per construir virtualment una restitució en 3D de tot el conjunt. Una de les particularitats d'aquest projecte és que el procés s'ha dut a terme, no amb les eines informàtiques habituals emprades en arquitectura o arqueologia, sinó amb una eina de construcció de videojocs que, per la seva potència de creació d'entorns paisatgístics i la qualitat dels seus resultats fotorealistes, permet la creació

d'experiències immersives, per exemple amb ulleres de realitat virtual.

<http://patrimoni.gencat.cat/ullastret3d>

Seguim amb la recreació virtual però unida a la museització d'un jaciment, en aquest cas la fortalesa dels Vilars d'Arbeca (Lleida). La Fortalesa fou habitada ininterrompudament al llarg de cinc fases: Vilars 0 (750–650) i Vilars I (650–550) corresponen a l'època preibèrica; Vilars II (550–450), al període ibèric antic, i Vilars III (450–350) i IV (350–300), a l'etapa ibèrica plena. Gairebé 500 anys. Les diverses excavacions dutes a terme des dels anys 80, juntament amb el projecte “La Fortalesa dels Vilars, Arbeca, les Garrigues. Poder, territori i cabdillatges: el llarg camí vers l'estat arcaic a la Plana Occidental Catalana. Recerca, recuperació patrimonial i socialització”, han culminat en una exposició que ha presentat els materials arqueològics recuperats a les excavacions, les imatges del nou projecte de realitat virtual, una maqueta i un catàleg. El jaciment arqueològic, ja visitable, té uns 8.000 visitants anuals:

<http://www.vilars.cat/>

La RPM Nautical Foundation és una associació nordamericana sense ànim de lucre dedicada a la investigació i l'educació, que porta a terme a través de l'Institute of Nautical Archaeology investigació arqueològica marítima al Mediterrani. Un dels seus

objectius principals és ajudar els països mediterranis amb el cartografiat, la identificació, l'avaluació i la investigació del seu material cultural submergit. Aquests projectes, realitzats en col·laboració amb els governs amfitrions, són un component crucial en l'esforç per a protegir els llocs arqueològics submergits. A la seva web podeu trobar abundant documentació dels diversos projectes que, des de la perspectiva de les Pitiüses, fan molta enveja. El darrer dels seus projectes està situat a la costa albanesa i pretén no només documentar el patrimoni arqueològic sinó fer-ne un recurs per al creixent turisme d'activitats subaquàtiques:

<https://rpmnautical.org/>

Ja que hi som, també podem visitar la web de la UNITWIN Network for Underwater Archaeology entitat de la UNESCO que té com a objectiu augmentar la capacitat dels països participants mitjançant la cooperació internacional, millorar la protecció i la investigació del patrimoni cultural subaquàtic, mitjançant la connexió entre universitats i centres de formació de professionals que treballen en el camp de l'arqueologia subaquàtica. L'entitat pretén ser un pont entre el món acadèmic, la societat civil, les comunitats locals, la investigació i els responsables polítics. En el llistat d'universitats participants hi ha la UIB:

<http://underwaterarchaeology.net/>

INFORMACIÓ del MAEF

Benjamí Costa
Helena Jiménez

Exposició temporal "In Media res" de Daniel Castilla

MEMÒRIA DE LES ACTIVITATS DEL MUSEU ARQUEOLÒGIC D'EIVISSA I FORMENTERA DURANT L'ANY 2015

Dins el marc d'actuacions i del programa presentat, el fet més rellevant de l'any 2015, és el nombre d'activitats realitzades i dirigides per parts iguals tant al públic adult com a l'infantil i juvenil. La nostra missió va ser el desenvolupament d'aquestes activitats per a la consecució dels millors resultats i obtenir la màxima participació i aproximació al coneixement de la història de l'arqueologia.

En el marc de les activitats que cada any es realitzen, en el cicle de conferències, a més del Seminari i les Jornades d'Arqueologia que es progra-

men anualment, es varen incorporar les Xerrades Arqueològiques d'Estiu, unes jornades commemoratives i amb diferents ponències en col·laboració amb altres institucions.

No es pot oblidar que per arribar als resultats obtinguts és essencial la coordinació interna, des de la restauració i conservació del material, el manteniment de les instal·lacions, les tasques administratives, l'arxiu i el registre bibliotecari, i l'atenció al públic que visita el Museu i que és definitivament el destinatari de la nostra tasca diària.

Continuar amb la realització de les exposicions temporals de les col·leccions del Museu Arqueològic, mantenir un nombre d'activitats culturals i divulgatives, reforçar les activitats didàctiques, col·laborar amb altres institucions per fer que el

MAEF estigui cada cop més present en la vida cultural de les Pitiüses, poder incrementar i dur a terme els projectes futurs, suposa disposar d'una xarxa de possibilitats per poder continuar amb la projecció dels nostres objectius i que, al mateix temps, reverteixin positivament en la mateixa institució.

Referent al Museu Arqueològic de Dalt Vila, després de cinc anys tancat al públic, pendent d'escometre les obres de rehabilitació, es va obtenir l'aprovació del projecte bàsic d'obres del Museu i es va ultimar el projecte d'execució per a la presentació a la Comissió Insular d'Ordenació del Territori, Urbanisme i Patrimoni Historicoartístic.

PRESSUPOST

El pressupost de l'any 2015 s'ha vist incrementat respecte a l'any 2014, la qual cosa a més de poder fer front a les despeses generals del seu funcionament i l'adquisició de llibres per augmentar els fons d'investigació de la biblioteca, ha permès incrementar les activitats culturals entre les quals destaquen les exposicions temporals, els Seminaris d'Arqueologia, les Jornades d'Arqueologia Feniciopúnica i la publicació dels treballs d'investigació de la sèrie del Museu.

El pressupost de funcionament es desglossa entre el Museu Arqueològic de Dalt Vila i el Museu Monogràfic del Puig des Molins. Aquest va ser el següent:

Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera (Dalt Vila)		
Pressupost 2015	Aprovat	Disponible
Cap. 1*	508.254,00 €	508.254,00 €
Cap. 2	23.193,00 €	23.193,00 €
Cap. 6	11.257,00 €	11.257,00 €
TOTAL	34.450,00 €	34.450,00 €
Museu Monogràfic del Puig des Molins		
Cap. 2	47.264,52 €	47.264,52 €
Cap. 6	122.875,00 €	122.875,00 €
TOTAL	170.139,52 €	170.139,52 €

* S'ha de fer constar que el Capítol 1 de personal assignat al Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, inclou també el personal del Museu Monogràfic del Puig des Molins.

PERSONAL

Resulta tediós parlar de la manca de personal en alguns departaments del Museu. Especialment la mancança del personal administratiu i de biblioteca i que des de fa anys es ve reclamant la seva dotació.

A més d'aquest problema, s'ha d'afegir la problemàtica que comporten les persones que gaudeixen permisos, unes per reducció de jornada per custòdia de nins menors, altres per cura de persones majors, per maternitat o la baixa per malaltia greu d'un treballador des de fa més de tres anys. A aquestes reduccions s'han d'afegir les vacances i baixes per malaltia que s'han produït durant tot l'any.

No obstant això, s'ha fet un contracte per a la restauració puntual de material arqueològic, un segon contracte per a preparació i posada a punt de material destinat a la nova instal·lació del Museu de Dalt Vila i un altre contracte per a la realització de tasques d'introducció de dades al programa DOMUS.

CATÀLEG (BOIB núm. 192 Ext. 2/12/2007)

FUNCIONARIS	CREADES	DOTADES	COBERTES	PER DOTAR	VACANTS
Director	1	1	1	0	0
Tècnic superior	1	1	0	0	1
Restauradora	1	1	1	0	0
Tècnic Arxius i Museus	3	0	0	3	-
Administratiu	1	0	0	1	-
Aux. administratiu	4	1	1	3	-
Aux. Biblioteca	1	0	0	1	-
Subalterns	15	12	8*	4	4
LABORALS					
Personal neteja	2	2	2*	0	0
TOTAL	29	18	11	11	

*De les 10 places de subaltern cobertes places de subaltern, 4 són funcionaris de carrera i 1 d'aquestes té una baixa de llarga durada. La resta són personal interí. Un personal de neteja és interí.

VISITANTS

Si important era rebre una bona acollida pel públic visitant del Museu Monogràfic, més encara ens reconforta que es mantingui el nombre de visitants i conèixer les opinions positives que han deixat en les enquestes que se'ls ofereix en diferents llengües i que deixen una vegada finalitzada la seva visita.

Segons les darreres enquestes la primera impressió és molt bona, correctes les explicacions dels plafons explicatius i dels audiovisuals, l'exposició del contingut dins les vitrines i en general la disposició de les sales.

Durant l'any 2015, el nombre de visitants es reflecteix al següent quadre:

Visitants	MADV	MMPM i Necròpolis
Tarifa normal	----	2.664
Tarifa reduïda	----	399
Tarifa gratuïta	----	8.715
Visitants escolars	----	5.289
TOTAL VISITANTS 2015	----	17.067

BIBLIOTECA

La biblioteca del Museu que es troba a l'edifici del Museu Monogràfic del Puig des Molins, és una biblioteca especialitzada en temes d'arqueologia, encara que també té un important fons d'Art i d'Història a l'abast dels investigadors, professors i estudiants dels cursos superiors.

L'interès del museu és, des de fa molts anys, posar al servei del públic el seu contingut que s'incrementa permanentment mitjançant les adquisicions de llibres, les subscripcions de revistes, l'intercanvi bibliogràfic amb altres institucions (universitats, museus i centres d'investigació).

Actualment, el nombre total de volums del fons bibliogràfic a data 31 de desembre és de 25.826 exemplars. Durant l'any 2015 la relació dels ingressos nacionals i internacionals han estat 189 exemplars.

Monografies	56
Revistes	107
Catàlegs	8
Guies	1
Butlletins	14
Annexes	3
Total ingressos	189

CATALOGACIÓ, CONSERVACIÓ I RESTAURACIÓ

Intervencions de restauració

El departament de Restauració i Conservació del MAEF, ha continuat un any més realitzant el control sistemàtic dels fons custodiats per la nostra institució. Als quatre magatzems en els quals s'organitza el material arqueològic, antropològic i etnològic, es realitza el mateix cicle d'inspecció, encara que ajustat a la naturalesa dels materials emmagatzemats i de la seva sensibilitat als canvis mediambientals. Els materials de naturalesa orgànica (teixits, fusta, os, etc.), els metalls, el vidre, les closques d'ou d'estruç i els materials etnològics, es revisen sistemàticament cada tres mesos. Això ens hauria de permetre identificar els focus d'infecció o els processos de degradació, oxidació o descomposició, amb temps suficient per evitar danys majors. Mitjançant l'aplicació d'aquest sistema en rutines més llargues d'inspecció en altres materials (sis mesos per al material ceràmic, i nou mesos per al lític), també s'han pogut identificar algunes peces ceràmiques amb atacs produïts per fongs i altres en què ha estat preocupant l'estat de conservació de les pastes ceràmiques, accentuades en la major part de les ocasions per un incorrecte procés de restauració (neteges poc delicades, dessalació incompleta, etc.).

Una altra de les tasques imprescindibles dutes a terme des del laboratori és l'eliminació de sistemes d'embalatge (contenidors, caixes, embolcalls, bosses, etiquetes, etc.), que puguin suposar un risc de conservació o que no s'adaptin als estàndards del Museu (paletització de grans volums, etiquetes i siglat dels materials per a la seva correcta identificació, etc.).

Aquest procés culmina amb la introducció de les noves peces, tant al magatzem que els correspon, com en el sistema informàtic DOMUS que permet la seva localització de forma immediata. A més, les peces que es conserven completes es fotografien també per a una millor identificació i control dels fons.

Aquest any s'ha procedit a la restauració d'un gran lot de materials de procedència subaquàtica. Aquest tipus de peces solen presentar greus problemes de conservació a causa tant de la degradació que puguin patir durant el procés d'immersió, al qual d'una manera o d'altra, solen estar acostumats, com sobretot pel fort xoc que la seva dramàtica extracció pot suposar per a ells. Formaven part d'aquest lot unes 20 àmfores de diferent tipologia i procedència (algunes d'elles es conservaven completes, i altres van haver de ser reintegrades), nombrosos fragments d'àmfores, una gran col·lecció de tapadores de ceràmica, diverses gerres i recipients comuns, etc.

Un altre dels nostres comesos ha estat el muntatge i reintegració de closques d'ou d'estruç decorades, algunes de les quals procedien de les excavacions dutes a terme a la Necròpolis del Puig des Molins entre el 2000 i el 2005, i que es trobaven terriblement fragmentades.

Numeració d'excavacions de l'any 2015

Seguint els protocols marcats per la normativa vigent, durant l'any 2015 s'ha donat número de registre a les següents intervencions:

- 2015/1.- Materials procedents del seguiment d'obra a Es molí (Fase II, S'Olivera (Puig den Valls). Direcció Glenda Graziani Echávarri.
- 2015/2.- Materials procedents de l'obra de Mercadona (Finca cas Capità), obra iniciada el 24 de febrer de 2015. Direcció Glenda Graziani Echávarri.
- 2015/3.- Materials apareguts al Puig de s'Argenera (Santa Eulària des Riu). Direcció Marcus Heinrich Hermanns.
- 2015/4.- Materials procedents d'un seguiment d'obra de Cala Jondal (Sant Josep de sa Talaia). Direcció José Torres Costa i Elise Marlière.
- 2015/5.- Materials procedents de les obres al Palau Episcopal de Dalt Vila. Direcció Mª Angeles Martín Parrilla.
- 2015/6.- Materials procedents de Can Blai, 3a campanya (Formentera). Direcció Ricardo González Villaescusa i Jordi H. Fernández Gómez.
- 2015/7.- Materials procedents de l'excavació arqueològica d'urgència dels Jardins de la Curia, Dalt Vila. Direcció Anna Antina.
- 2015/8.- Materials procedents de la Balsa OD2, Sant Jordi. Direcció Ana Mezquida Orti.
- 2015/9.- Materials procedents dels treballs de la carretera C-733 (Expte. 86/09), Can Vicent sa Guaita. Direcció Lourdes López Martínez.
- 2015/10.- Materials procedents dels treballs de la carretera C-733 (Expte. 86/09), Can Pep Tirurit. Direcció Lourdes López Martínez.
- 2015/11.- Materials procedents dels treballs de la carretera C-733 (Expte. 86/09), Can Rafal. Direcció Lourdes López Martínez.
- 2015/12.- Materials procedents dels treballs de la carretera C-733 (Expte. 86/09), Santa Llúcia de Dalt-Cana Pepeta. Direcció Lourdes López Martínez.
- 2015/13.- Materials procedents dels treballs de la carretera C-733 (Expte. 86/09), Can Guimó. Direcció Lourdes López Martínez.
- 2015/14.- Materials procedents dels treballs de la carretera C-733 (Expte. 86/09), Can Creu. Direcció Lourdes López Martínez.
- 2015/15.- Materials procedents dels treballs de la carretera C-733 (Expte. 86/09), Can Llätser. Direcció Lourdes López Martínez.
- 2015/16.- Materials de Cap de Barbaria II (4a Campanya), Formentera. Pau Sureda Torres, coordinador de la intervenció arqueològica del projecte «Les comunitats prehistòriques de Formentera, Arqueologia i Societat».
- 2015/17.- Materials de la Cova 127, La Mola, Formentera. Pau Sureda Torres, coordinador de la intervenció arqueològica del projecte «Les comunitats prehistòriques de Formentera, Arqueologia i Societat».
- 2015/18.- Materials de la Cova des Morts, La Mola, Formentera. Pau Sureda Torres. Coordi-

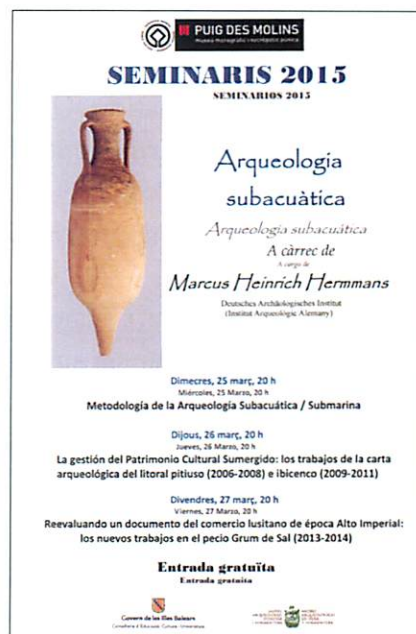
nador de la intervenció arqueològica del projecte «Les comunitats prehistòriques de Formentera, Arqueologia i Societat».

- 2015/19.- Materials procedents de Can Toni Blai, Formentera. Direcció Ricardo González Villaescusa.
- 2015/20.- Materials procedents de Es Pujols (sa Pedrera), Formentera. Direcció Ricardo González Villaescusa.

TREBALLS ADMINISTRATIUS

Durant l'any 2015 s'han realitzat un total de 290 registres d'entrades i 223 de sortida, entre els quals podem destacar:

- Elaboració de l'estadística de museus i col·leccions de l'any 2014 en col·laboració amb la Conselleria d'Educació i Cultura per al Ministeri d'Educació, Cultura i Esports.
- Programació d'activitats del Museu per a l'any 2015.
- Elaboració d'un informe per a la Intervenció General de la CAIB, Conselleria d'Hisenda i Administracions Públiques sobre el tancament anual de la caixa enregistradora.
- Elaboració de la Memòria d'actuacions i activitats del Museu Monogràfic i Necròpolis del Puig des Molins corresponent a l'any 2015, dirigida a la Direcció General de Cultura i al Ministeri d'Educació, Cultura i Esports.
- Al·legacions a l'esborrany sobre el reglament d'intervencions arqueològiques i paleontològiques de les Illes Balears.
- Elaboració del projecte sobre el programa expositiu per al Museu Arqueològic de Dalt Vila.
- Elaboració de diferents informes sobre la necessitat de lloguer d'un magatzem, sobre la necessitat d'adquisició de diversos exemplars de monedes de gran valor històric per a les col·leccions museogràfiques, sobre la necessitat de material per a les instal·lacions del Museu i manteniment de la Necròpolis, així com diversos informes, memòries i certificats sobre diferents contractes de servei.

- Treballs administratius sobre elaboració de l'estadística de visitants, diversa correspondència, registres, certificacions, i les tramitacions ordinàries d'administració.

ACTIVITATS CULTURALS

Dia de les Illes Balears

Amb motiu del dia de les Illes Balears, es va col·laborar amb unes jornades de portes obertes, els dies 24, 25, 26, 27, 28 de febrer i el dia 1 de març, amb visites gratuïtes a les nostres instal·lacions. El propòsit va ser apropar als ciutadans de l'illa d'Eivissa al Museu amb la realització de dues visites guiades diàries.

A més, en la Sala de Didàctica del Museu Monogràfic, el dia 1 de març, es va realitzar un taller per als més petits i dirigit principalment a les famílies, sobre els símbols institucionals, les tradicions de les Illes Balears i sobre la història de les nostres illes, acompanyat d'una explicació didàctica amb material audiovisual i una activitat plàstica que també va ser gratuïta.

Seminari d'Arqueologia 2015:

El mes de març es va celebrar el Seminari d'Arqueologia 2015, impartir per l'arqueòleg alemany senyor Marcus Heinrich Hermmans, del Deutsches

Archäologisches Institut a Madrid, qui, a ,és realitza diversos projectes d'investigació a l'Illa d'Eivissa.

El programa va ser el següent:

- 25 de març. «Metodologia de la Arqueología Subacuática.
- 26 de març.«La gestión del Patrimonio Cultural Sumergido: los trabajos de la carta arqueológica del litoral pitiuso 2006-2008 e ibicenco 2009-2011».
- 27 de març. «Reevaluando un documento del comercio lusitano de época Alto Imperial: los nuevos trabajos en el pecio Grum de Sal 2013-2014».

Dia del Llibre 2015

Com cada any, el 23 d'abril el MAEF va col·laborar amb l'Associació d'Amics del Museu Arqueològic en la difusió de les publicacions, en la parada instal·lada al Passeig de Vara de Rey en la que es posaren a la venda les publicacions editades pel Museu i per l'Associació.

Dia Internacional dels Museus 2015

El dia 18 de maig, es celebra el DIM, una ocasió única per a la comunitat museística internacional. Els museus organitzen esdeveniments i activitats creatives relacionades amb el lema triat cada any que ja ha arribat a la 37a edició.

El lema proposat pel l'ICOM va ser "Museus per a una societat sostenible». A més de les visites gratuïtes i les activitats programades (jornades de portes obertes, gincana "la peça amagada", obertura de l'exposició "**In medias Res**" i la realització d'un contacontes "El nin que no volia reciclar"), coincidint amb el lema d'enguany, es va programar una jornada de portes obertes a la necròpolis en una zona determinada, normalment tancada al públic, per col·laborar amb la retirada de restes i dexalles de la antiga zona militar, afavorint la neteja i conservació d'aquesta àrea.

Xerrades arqueològiques d'estiu

L'any 2015 es va introduir per primera vegada aquesta nova activitat d'estiu, amb bona acollida per

part del públic. Les conferències impartides varen ser les següents:

- 9 de juliol. "Oráculos, trances y navegación. Los santuarios de Astarté", impartida pel Dr. Luis Alberto Ruíz Cabrero, professor del Departament d'Història Antiga de la Universitat Complutense de Madrid.
- 15 de juliol. "El yacimiento púnico-ebusitano del islote de Sa Galera, Palma", impartida pel Dr. Jorge Argüello Menéndez, arqueòleg co-director de les excavacions de Sa Galera.
- 23 de juliol. "El sustento del guerrero. Comer y beber en el ejército romano", impartida per la Dra. Elise Marlière i l'arqueòleg Josep Torres Costa, directors d'"Antiquarium, Arqueologia y Patrimonio".

Jornades commemoratives del Mil·lenari de la integració d'Eivissa i Formentera en la taifa de Dènia: Yābisa i Faramantira en l'Imàrat Dāniyya.

Per tal de commemorar aquest important esdeveniment històric, el MAEF, amb la col·laboració del Museu Arqueològic de la Ciutat de Dènia i de la Regidoria de Cultura de l'Ajuntament d'aquesta ciutat, es varen organitzar aquestes jornades del 19 fins al 23 d'octubre, amb el programa següent:

- 19 d'octubre. «Revisant el passat mil anys després», a càrrec del Sr. Guillem Rosselló Bordoy, Doctor en Estudis àrabs i islàmics.

Conferència "El sustento del guerrero. Comer y beber en el ejército romano"

- 20 d'octubre. «La mar de Dénia i d'Eivissa als segles XI i XII, singladures de comerç, de devocions i de saviesa», a càrrec del Dr. Josep A. Gisbert Santonja, director del Museu Arqueològic de Dénia.
- 21 d'octubre. «Eivissa i Formentera en la Taifa de Dénia (segle XI)», pel Dr. Antoni Ferrer Abárzuza, professor de la Universitat Autònoma de Barcelona.
- 22 d'octubre. «Les troballes monetàries del segle XI dC. El cas de les monedes de la Taifa de Dénia a Eivissa», a càrrec del Dr. Fèlix Retamero Serralvo, professor de la Universitat Autònoma de Barcelona.
- 23 d'octubre. «Ceràmiques de les terreries de Madinat Daniya i de la Mediterrània a Eivissa durant els segles XI i XII», pel Dr. Josep V. Lerma Alegría i l'equip de recerca Arqueològica del SIAM (València).

Conferència, presentació del documental i exposició. "Es Culleram. El santuario del mar"

- En col·laboració amb l'Associació Iboshim, el dia 6 de novembre es va du a terme una conferència introductoria, a càrrec del Sr. Carlos Martínez, president de l'esmentada associació i director del documental "Es Culleram. El santuario del mar" que va ser presentat al públic per primera vegada.

"Jornades commemoratives del Mil·lenari de la integració d'Eivissa i Formentera en la taifa de Dénia"

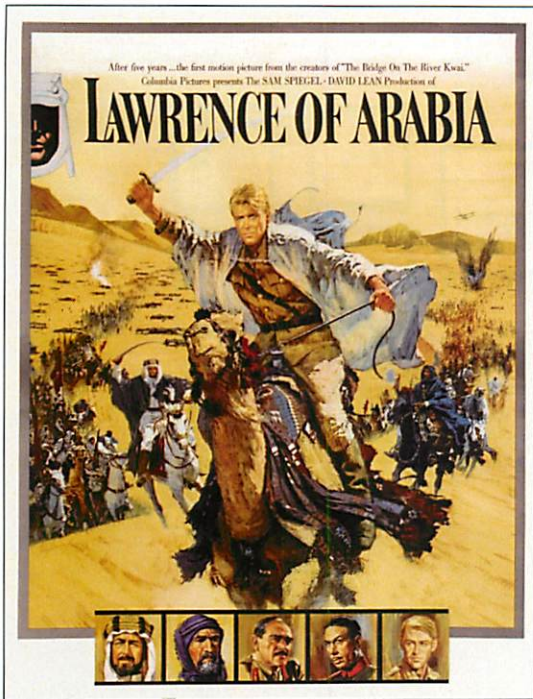
Conferència "Estudios de mineria en la Eivissa antigua: es Puig de s'Argentera"

- El dia 13 de novembre, dins dels actes de difusió cultural del Museu de l'any 2015, amb la col·laboració de l'Ajuntament de Santa Eulària i amb motiu de les Festes Patronals de Sant Carles de Peralta, es va programar la conferència del Dr. Marcus Heinrich Hermanns, investigador del Deutsches Archäologisches Institut de Madrid (Institut Arqueològic Alemany), impartida al Centre Parroquial de Sant Carles.

XXX Jornades d'Arqueologia Feniciopunica 2015

Les Jornades del 2015 varen tenir lloc entre el 23 i el 27 de novembre amb el títol «Entre el cel i la terra: arqueoastronomia del món feniciopúnic» i el programa següent:

- 23 de novembre. "Trasfondo religioso de la cosmovisión fenicia", a càrrec del Dr. José L. Escacena Carrasco de la Universitat de Sevilla.
- 24 de novembre. "¿Qué fue antes... y después de la colonización fenicia? Astronomía y cultura en el Mediterráneo: resultados del proyecto "Orientatio at Sidera", pel Dr. Juan Antonio Belmonte Avilés de l'Institut d'Astrofísica de Canàries. Universitat de la Llacuna.
- 25 de novembre. "Fenicios, púnicos e indígenas. Templos y astronomía en la Península Iberica y el norte de África durante la protohistoria", pel

Dr. César Esteban López de l'Institut Astrofísic de Canàries. Universitat de la Llacuna.

- 26 de novembre. "L'orientamento dei templi fenici punici in Sardegna", pel Professor Sr. Mauro P. Zedda de la Universitat de Sàsser.
- 27 de novembre. "Los santuarios púnicos de Ibiza y los hipogeos del Mediterráneo occidental", a càrrec del Dr. A. César González García de l'Institut de Ciències del Patrimoni del CSIC.

Conferència "Mallorca, de regne a colònia"

Per a commemorar la conquesta de les Illes per les tropes borbòniques i la fi de la Guerra de Successió, l'escriptor Pere Morey Servera va impartir aquesta conferència el dia 14 de desembre del 2015 a Sala d'Actes del Museu Monogràfic Puig des Molins. En el mateix acte es va dur a terme la presentació del seu llibre "La darrera canonada", a càrrec de l'investigador Pere Vilàs.

Aula de Cinema Històric

Com en anys anteriors, dins del cicle de Cinema Històric del 2015, es varen programar quatre pel·lícules sobre la Primera Guerra Mundial presentades pel cinèfil i membre de l'Associació d'Amics del Museu, el senyor Antoni Cuerda Cusiné.

Les pel·lícules projectades a la sala d'Actes del Museu varen ser les següents:

**CONCERT DE NADAL
AL PUIG DES MOLINS**

Concert de violoncel interpretat per l'artista
Mònica Marí

**Divendres, 11 de desembre
20 h**

Museu Monogràfic del Puig des Molins
Via Plana, s/n, 07100
Tel. 971309774

FECCAMA

"Les Suites i Pau Casals"

J.S. BACH: Suite per a violoncel sol mín. 1 en Sol Major, BWV 1027 (1732-1733)

ENRIC CASALS: Suite per a violoncel sol en Do menor: Homage a Pau Casals (1972)

CASPAR CASASO: Suite per a violoncel (1926)

ORGANITZA:
ORGANITZA: Govern de les Illes Balears
Conselleria de Patrimoni, Transports i Turisme

MUSEU
ARQUEOLÒGIC
D'EIVISSA MUSEU
ARQUEOLÒGIC
DE LLIBÇA PUIG DES MOLINS

- 25 d'octubre. *Senderos de gloria*. (1957). Director Stanley Kubrick
- 5 de novembre. *Lawrence de Arabia*. (1962). Director David Lean
- 12 de novembre. *Gallipoli*. (1981). Director Peter Weir
- 19 de novembre. *Sin novedad en el frente*. (1930). Director Lewis Milestone

Concert de Nadal 2015

Dins els actes de difusió cultural del Museu, l'any 2015 es va incloure un Concert de Nadal de violoncel, "Les Suites i Pau Casals" interpretat per l'artista Mònica Marí Ferrer. Aquest concert es va celebrar el dia 11 de desembre de 2015, a la Sala d'Actes del Museu.

EXPOSICIONS TEMPORALS

In medias res. Daniel Castilla

"In medias res", és un catàleg fotogràfic d'imatges sobre zones de l'àrea del Puig des Molins amb fons de l'Arxiu d'imatges i so Municipal d'Eivissa i del Museu Monogràfic. Aquesta exposició temporal es va mostrar al públic des del 18 de maig fins el 30 de setembre.

Exposició temporal "Viatge a Eivissa. Michael Everit, 1954"

Viatge a Eivissa. Michael Everitt, 1954

Des del dia 16 d'octubre va quedar inaugurada l'exposició titulada "Viatge a Eivissa. Michael Everitt, 1954", consistent en una selecció de fotografies realitzades per aquest arquitecte anglès en una estada a l'illa l'any 1954, que varen ser donades al MAEF.

Aquestes imatges, a més de per la seva qualitat estètica, es caracteritzen per retratar els paisatges urbans i humans dels diversos barris de la ciutat, així com de Sant Antoni.

Col·laboració amb exposicions d'altres institucions

Durant 2015 el MAEF ha col·laborat en algunes exposicions organitzades per altres institucions:

- **Exposició temporal "Escriptures".** Al Museu de Cultures del Món, 12-14 de Barcelona, des del mes de maig de 2015 fins al mes de gener de 2016. En aquesta exposició es proposa un ampli recorregut per les cultures del món per tal de presentar les varietats, els usos i els diferents desenvolupaments de les diferents mostres d'escriptures. Del Museu Arqueològic d'Eivissa i
- **Exposició temporal "Patrimoni en femení: Eros y Anteros. Visiones sobre la sexualidad femenina".** Exposició penjada a la Web de Xarxa Digital de Col·leccions de Museus de Espanya, Ceres, des del mes de febrer de 2015. Aquesta mostra analitza, des d'una perspectiva de gènere, la presència i participació activa de les dones al llarg de la història, tant a l'àmbit públic com privat, a través d'un recorregut entre les col·leccions de trenta museus espanyols integrants de la Xarxa Digital de Museus, Ceres. Del Museu Monogràfic del Puig des Molins ha estat seleccionada la peça MAEF 04406, un penjoll en forma de figura femenina en el moment de donar a llum.
- **Exposició temporal "Pedres escrites. Testimonis epigràfics Àrabs de Formentera".** Organitzada pel Consell Insular de Formentera, el mes de març amb motiu de la donació al Consell Insular de Formentera d'una làpida andalusina amb inscripció trobada a les proximitats de Ca Marí. En la mostra s'exposen també la resta de inscripcions d'aquesta època trobades

Contacontes "Afrodita y Eros visitan la necrópolis"

a Formentera i que estan dipositades al MAEF. Les peces seleccionades varen ser les làpides de marès MAEF 04978, MAEF D 157, MAEF D 158 i MAEF D 159.

PROGRAMA VIU LA CULTURA

Aquest programa està finançat per la Direcció General de Cultura del Govern de les Illes Balears i té com a objectiu principal organitzar i planificar les visites guiades dels centres educatius d'Eivissa i Formentera al Museu Monogràfic i a la necrópolis del Puig des Molins.

Aquest any es va oferir una sèrie de rutes arqueològiques amb l'objectiu de permetre interrelacionar la visita exterior al jaciment amb els fons representatius de cada cultura exposats a les sales del Museu, d'una manera amena i educativa, per a fomentar de forma activa i didàctica el coneixement i el respecte del patrimoni i la història de les Illes Pitiüses. El Gabinet Didàctic del Museu també ofereix la possibilitat de realitzar visites al jaciment de Sa Caleta i de Ses Païses de Cala d'Hort, així com la possibilitat de programar

tallers temàtics diversos. També oferta als centres les Maletes didàctiques i els CD-ROM interactius que ha confeccionat.

PUBLICACIONS DE L'ANY 2015

L'any 2015 s'han publicat dos nous volums dels Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera

- Volum núm. 73. "*Nuevos estudios sobre escarabeos hallados en Ibiza*". Aquesta publicació recull l'estudi de 24 escarabeus trobats a Eivissa dels que 12 eren inèdits i els altres 12, encara que havien estat prèviament citats en algunes publicacions, no contaven fins ara d'un estudi i anàlisi exhaustiu.
- Volum núm. 74. "*Aspectos de la vida y de la muerte en las sociedades fenicio-púnicas*". Publicació que recull les ponències presentades a les XXIX Jornades d'Arqueologia celebrades a l'any 2014.

PROJECTES I TREBALLS D'INVESTIGACIÓ

Continuen alguns dels projectes d'investigació que varen iniciar-se en anys anteriors

- Projecte: "*Ciudades y comunidades cívicas en las Baleares romanas*".
Entitat financera: Pla Nacional I+D+i (HAR2012-36500). Ministeri d'Economia i Competitivitat.
Institucions participants: Grup d'Investigació CIVITAS de la Universitat de les Illes Balears.
Investigador responsable: Dra. Mª Luisa Sánchez de León. En aquest projecte participa com a investigador el senyor Benjamí Costa Ribas.
- Projecte: "*Moneda para el más allá. Estudio diacrónico del uso y significado de la moneda en las necrópolis de Gadir, Malaca y Ebusus*".
Entitat financera: Plan Nacional de Investigación Científica, Desarrollo e Innovación Tecnológica (2010 – 2013) Ministeri d'Educación i Cultura (HUM 440). Institucions participants: Universitat de Cádiz. Investigador responsable:

Dra. Alicia Arévalo González. Aquest projecte ha finalitzat aquest any 2015 i s'ha lliurat l'original a l'editorial de la Universidad de Cádiz per publicar un llibre amb tots els resultats assolits. En aquest projecte hi participen com a investigadors el Dr. Jordi H. Fernández, la senyora Ana Mezquida i el senyor Benjamí Costa.

Cal subratllar també l'inici de nous projectes d'investigació en els que col·labora o participa el MAEF:

- *“Following the Phoenicians: An Ancient DNA study of Phoenician Colonization”*, dirigit pel Dr. Pierre Zalloua, de l'School of Medicine de la Lebanese American University de Byblos (Liban) i la Dra. Elizabeth Matisoo-Smith, del Departament of Anatomy de l'Otago School of Medical Sciences, a Dunedin (Nova Zelanda). Aquest projecte té com a objectiu, a través de l'anàlisi de l'ADN de mostres recollides arreu de la Mediterrània, estudiar l'expansió fenícia i els canvis genètics que es produïren en aquestes poblacions, sobretot pel contacte amb altres poblacions.
- “La pesca a les Illes Pitiüses, des de els primers habitants fins al segle XX”, en el que sota la direcció del Sr. Benjamí Costa, hi participen altres tres investigadors.

També s'ha col·laborat en projectes diversos investigadors i institucions:

- Col·laboració amb el Dr. Ricardo González Villascusa, professor de la Universitat Nice Sophia Antipolis (França), sobre l'estudi dels darrers materials d'època romana procedents del jaciment de can Blai (Formentera).
- Col·laboració amb l'investigador senyor Santiago Padrino, de la UNED en la finalització d'un projecte d'estudi sobre la circulació monetària a l'Eivissa Antiga.
- Col·laboració amb l'investigador Pau Sureda de la Universitat Pompeu Fabra, sobre l'estudi d'un dipòsit de material de bronze procedent de l'illa de Formentera.

- Col·laboració amb la senyora Sara Maldonado Muñoz, sobre l'estudi d'elements de vidre i pasta vítrea per a la seva tesi “El vidrio prerromano en la Meseta Sur”.
- Col·laboració amb el senyor Marcus Heinrich Hermanns, investigador al departament del Deutsches Archäologisches Institut (Institut Arqueològic Alemany), i amb el senyor Santiago Montero, del CSIC, en les proves metalogràfiques sobre materials dels fons del Museu.
- Col·laboració amb el senyor Marcus Heinrich Hermanns, Arqueòleg, investigador en prospeccions subaquàtiques “Grum de Sal” i en l'estudi sobre la metal·lúrgia de la plata en l'illa d'Eivissa.
- Col·laboració amb el senyor Martí Vila Cardona, sobre l'obtenció d'informació bibliogràfica dirigida a la informació de caràcter divulgatiu i pedagògic.
- Col·laboració amb el senyor Xicu Arcos Tur, en l'estudi de material ceràmic d'època islàmica.
- Col·laboració amb la Doctora en Arqueologia Clàssica, Elise Marlière, per a l'estudi de material subaquàtic d'àmfores romanes.
- Col·laboració amb l'equip de recerca arqueològica del SIAM (València), per a l'estudi de material islàmic.
- Col·laboració amb la senyora Inés Ventos Soler-Cabot, en la consulta de material dels fons del Museu per a la documentació d'una publicació sobre mestres terrissaires d'Eivissa.

Fruit de la tasca d'investigació, durant 2015 han estat publicats els següents treballs:

- Bofill, M. (2015): “Presentació de l'estudi de les comunitats prehistòriques de Formentera a partir de l'anàlisi funcional d'artefactes lítics i ossis”. Fites núm. 15. Associació d'Amics del Museu Arqueològic. Eivissa, pp. 53-58.
- Costa, B. (2015): “Un hivern a Menorca. Magó Barca a les Illes Balears, de la tardor de l'any 206 a l'estiu del 205 aC.”, a C. Andreu, C. Ferrando i O. Pons (eds.), “L'entreteixit del temps. Miscel·lània d'Estudis en Homenatge a Lluís Plan-

- talamor Massanet”. Museu de Menorca. Palma, pàg. 125-150.
- Costa, B. (2015): “Els ormeigs per a la pesca de les tonyines a les Illes Pitiüses (I): L’almadrava”. *El Pitiús 2015*. Almanac per a Eivissa i Formentera. Institut d’Estudis Eivissencs. Eivissa, pàg. 109-117.
 - Costa, B. (2015): “Mil·lenari de la integració de les Illes a la Taifa de Dénia”. *Fites* núm. 15. Associació d’Amics del Museu Arqueològic. Eivissa, pàg. 3-7.
 - Costa, B. i Fernández, J. H. (2015): Nous amulets d’argent amb iconografia egípcia i representant l’ull trobats a l’illa d’Eivissa. *Ex Aegypto lux et sapientia*. Homenatge al professor Josep Padró Parcerisa. (Nova Studia Aegyptiaca IX). N. Castellano, M. Mascort, C. Piedrafità i J. Vivó (Coords). Universitat de Barcelona. Societat Catalana d’Egiptologia. Barcelona, pàg. 193-202.
 - Costa, B.; Fernández, J. H. i Mezquida, A. (2015): “Una fossa d’inhumació arcaica a la necròpolis del Puig des Molins (Eivissa)”. *VI Jornades d’Arqueologia de les Illes Balears* (Formentera, 26 a 28 de setembre de 2014). Palma, pàg. 175-183.
 - Fernández, J.H. (2015): “Informació del MAEF. Memòria de les activitats del Museu Arqueològic d’Eivissa i Formentera durant l’any 2014”. *Fites* núm. 15. Associació d’Amics del Museu Arqueològic. Eivissa, pàg. 64-76.
 - Fernández, J.H.; López-Grande, M.J., Velázquez, F. i Mezquida, A. (2015): “Un amuleto de tipología egipcia con inscripción púnica procedente de Ibiza”. *Ex Aegypto lux et sapientia*. Homenatge al professor Josep Padró Parcerisa. (Nova Studia Aegyptiaca IX). N. Castellano, M. Mascort, C. Piedrafità i J. Vivó (Coords). Universitat de Barcelona. Societat Catalana d’Egiptologia. Barcelona, pàg. 253-262.
 - Fernández, L. i Jiménez, H. (2015): “La conservació preventiva de béns mobles en intervencions arqueològiques terrestres. Primers auxilis”. *VI Jornades d’Arqueologia de les Illes Balears* (Formentera, 26 a 28 de setembre de 2014). Palma, pàg. 391-398.
 - Fernández, L. i Riera, J. (2015): “Intervenció de restauració sobre les ratjoles de la Capella del Sant Crist del Cementeri”. *Fites* núm. 15. Associació d’Amics del Museu Arqueològic. Eivissa, pàg. 23-28.
 - Hermanns, M.H. (2015): “La zona minera de S’Argentera. Isla de Ibiza (Balears)”. *Fites* núm. 15. Associació d’Amics del Museu Arqueològic. Eivissa, pàg. 36-43.
 - Jiménez, H. (2015): “Eivissa temporal. Michel Everit i l’Eivissa de fa seixanta anys”. *Fites* núm. 15. Associació d’Amics del Museu Arqueològic. Eivissa, pàg. 77-78.
 - Mezquida, A. i Fernández, J.H. (2015): “Illa Plana” más de cien años después. *Fites* núm. 15. Associació d’Amics del Museu Arqueològic. Eivissa, pàg. 29-35.
 - Mezquida, C. (2015): “La cocina en la antigua Roma”. *Fites* núm. 15. Associació d’Amics del Museu Arqueològic. Eivissa, pàg. 10-22.
 - Sureda, P. (2015): “Noves dades per a velles troballes. La destrat de Ses Salines i el llingot de La Sabina”. *Fites* núm. 15. Associació d’Amics del Museu Arqueològic. Eivissa, pàg. 49-52.
 - Velázquez, F., López-Grande, M.J. Mezquida, A. i Fernández, J.H. (2015): “*Nuevos estudios sobre escarabeos hallados en Ibiza*. Treballs del Museu Arqueològic d’Eivissa i Formentera” núm. 73. Eivissa.

COL·LABORACIÓ AMB L’ASSOCIACIÓ D’AMICS DEL MAEF

El Museu, com és habitual, va col·laborar en les diferents activitats programades per l’Associació d’Amics com els Tallers en Família, la Setmana Santa al Museu, els Tallers d’Arqueologia d’Estiu, el Viatge cultural de l’Associació o l’edició de la Revista *Fites*.

EIVISSA TEMPORAL

APRENDRE FENT...

Carmen Mezquida Ortí,
Helena Jiménez Barrero

Algunos montajes expositivos logran sacar al niño que todos nosotros llevamos dentro, activar esa parte lúdica, siempre a la caza de nuevas emociones junto a una ilimitada capacidad de asombrarnos y aprender cosas nuevas. Esta exposición de producción propia del MAEF lo consigue con mayor razón. Desde sus primeros pasos ya se trataba de realizar una declaración de intenciones y principios, y creemos, que al menos en parte lo hemos logrado. El departamento de Didáctica del MAEF se ha caracterizado siempre por su marcado dinamismo y un fuerte compromiso con las actuales y más novedosas técnicas de enseñanza, y es sin duda una de las secciones que más define al Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, dentro de su programa cultural. ¿Qué cómo lo define?, pues dejando claro, desde el momento que se entra por la puerta, que los niños (de 0 a 99 años) son siempre bienvenidos a nuestras instalaciones.

Con cada uno de los acontecimientos destinados al público infantil, tratamos siempre de actualizar y adecuar nuevos contenidos a los intereses de un público que crece cada año en diversos aspectos y necesidades, hay que dejar claro que se trata de un público muy activo y participativo, que demanda cada vez más actividades nuevas y diversas, e incluso va un paso más allá, demandando que se adapten a gustos e intereses cada vez más curiosos y específicos. Es por eso, que tratemos de actualizar y añadir cada año nuevos materiales y técnicas, que ayuden a reforzar toda la serie de conocimientos arqueológicos o históricos que suponen el verdadero motivo de todas estas actividades.

Maleta portàtil de momificació egipcia

Esta es la razón por la cual muchos de nuestros talleres y actividades giran alrededor de elementos que los niños puedan manipular y sentir, tal como lo habrían hecho en la antigüedad. Porque puede resultar divertido colorear un dibujo que representa un mosaico, pero mucho más didáctico y enriquecedor para ellos resulta seleccionar sus propias teselas, adecuarlas al diseño que quieran realizar dentro de las diferentes modalidades (pasta vítrea, *trencadís*, canto rodado, cerámica etc.), recortarlas, colocarlas, jugar con los colores y finalmente fijarlas sobre un soporte y cubrirlas de mortero, para realizar, en un par de mañanas, un auténtico mosaico fabricado por ellos y empleando las técnicas tradicionales para su manufactura.

Hemos tratado de mostrar todos aquellos proyectos, elementos y pequeñas obras artísticas, que son el resultado de años de trabajo. Se trata de aproximarnos de manera diferente a las colecciones de nuestro Museo, facilitando la posibilidad a

Equipamiento para artistas y cazadores-recolectores prehistóricos

Línea temporal de la historia de las islas de Ibiza y Formentera realizado en fieltro y madera

los más pequeños de encararse con la Historia y la Arqueología desde prismas diferentes.

Un museo, o al menos este Museo no es una cosa cerrada o limitada a visitas y charlas tradicionales, esta pequeña exposición es la muestra de que con imaginación y muchas ganas de divertirse, se pueden

aplicar a las visitas guiadas, talleres, cuenta-cuentos o actividades al aire libre, herramientas nuevas más interactivas, multidisciplinarias, participativas. Todo este material se ha puesto a disposición de escuelas y familias, a lo largo de los años y se ha recopilado de manos de los propios pequeños artistas.

Collage de imágenes de los diferentes talleres y actividades del MAEF destinada al público infantil

INFORMACIÓ de l'AAMAEF

Helena Jiménez Barrero

L'AAMAEF un any més ha estat involucrada en moltes de les activitats culturals portades a terme des del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, en moltes d'elles únicament donant suport, que a vegades fa molta falta, i en altres directament, com autora intel·lectual de les mateixes.

El 2015, a més a més com a resposta a la bona acollida dels sopars temàtics (romà, àrab, etc.), i a la demanda del públic adult que participa en les activitats del Museu, es va decidir realitzar un curs de cuina romana impartit per la historiadora Carmen Mezquida. La metodologia del taller es va dividir en diferents sessions i a cadascuna es varen realitzar activitats culinàries diferents. Es varen analitzar aspectes molt diferents de la cuina romana, com són les fonts literàries i arqueològiques (que són clau per a l'estudi de la cuina romana), els productes més representatius, els mètodes de conservació, les tècniques d'elaboració, etc., així com el protocol i els costums del banquet romà i els receptaris més coneguts. Es va dur a terme cada sessió teòrica acompanyada d'una explicació sobre el context històric i arqueològic relacionat amb la cuina romana. Les elaboracions de cuina clàssica romana es varen tenir que adaptar, en alguns casos, als nostre temps.

Entre les activitats destinades al públic infantil i juvenil varen destacar com les més conegudes, els tallers anomenats "Al Museu en Família", un con-

Visites i tallers escolars a la necròpolis del Puig des Molins

junt d'activitats de temàtica molt variada que ens permet viatjar per l'arqueologia, la història, l'etnologia, la literatura o l'art, sempre organitzades des d'un prisma diferent que tractem de mantenir continuament en evolució amb nous temes d'interès. Estan orientats a grups familiars compostos per un o més familiars adults i nens d'entre 5 i 12 anys, que es realitzen a la casa pagesa de es Porxet, un marc idoni integrat a la Necròpolis del Puig des Molins, per a que pares, avis i fills gaudeixin d'una activitat didàctica i divertida tot junts.

El Taller de Setmana Santa, en aquesta ocasió va tenir com a convidats de luxe als fenicis. L'objectiu principal passava per aprendre com vivia aquest poble, determinant per a la historia de les illes d'Eivissa i Formentera (el comerç, la vida quotidiana, el

món funerari i les seves creences), descobrir l'herència que va deixar aquesta civilització i al mateix temps gaudir d'una setmana divertida fent nous amics a l'aire lliure.

El Taller d'Arqueologia d'Estiu és una de les activitats més coneguda i apreciada pels nens i pels pares dels participants, també continua sent una de les més demanades. Per a l'AAMAEF és una de les formes més positives de fomentar l'interès i el respecte cap al patrimoni històric i cultural des de petits. Entre els seus objectius estan conèixer els mètodes i tècniques que l'arqueologia utilitza habitualment per obtenir coneixements històrics. També tracta de comprendre les característiques i el context històric i cultural de la Necròpolis Puig des Molins, fent servir les nocions cronològiques bàsiques i fer comprendre als nens alguns dels trets més significatius de les formes de vida a l'antiguitat a partir de la recreació de tasques i oficis propis de l'època i comparant-les amb els seus equivalents moderns.

Una altra manera d'acostar-se al públic infantil, en aquest cas als més petits de la casa són els contacontes, en ells es pretén analitzar la història des d'un punt de vista diferent, divertit i ple de sorpreses. Són històries seleccionades, que vénen des de lluny, i que, vestides de conte, ens fan somiar, i no únicament als nens. El 2015, ens varen visitar la deessa Afrodita i els seus fills, Eros i Anteros, un nen que no volia reciclar el vidre amb motiu de la celebració del Dia Internacional dels Museus, el 18 de maig i en Nadal els quatre Reis Mags, el

Taller de Cuina Romana

Cavallers eivisencs a un del tallers Al Museu en família

Excavació simulada a la necròpolis del Puig des Molins

pare Noel i la seva dona. Després de cadascun dels contacontes es realitza una activitat plàstica relacionada amb el conte.

AAMAEF viatgera

Pere Vilàs Gil

EL VIATGE DE L'AAMAEF A L'ILLA DE CRETA

Començarem el nostre viatge el darrer dia del mes de setembre amb el trasllat d'Eivissa a Iràklío, capital de l'illa de Creta, amb escales a Barcelona i a Atenes, així que vàrem passar el dia sencer amb el viatge i l'acomodació a l'hotel.

La ciutat d'Iràklío

El primer dia del mes d'octubre va començar de debò el nostre periple per l'illa de Creta, tot seguint el programa previst per l'agència i una exhaustiva informació escrita elaborada per a l'ocasió per Jordi Fernández, amb una visita a l'important Museu Arqueològic, a poca distància de l'hotel on estàvem allotjats.

La història d'Iràklío comença en temps de la civilització minoica, anomenada Herakleium pels romans, el 824 dC els àrabs la conquistaren i li posaren el nom de Rabdh-el-Khandak (castell de la Séquia); l'imperi bizantí la va conquerir el 961 dC, mentre que restà sota del domini de Venècia des de 1204 fins a 1699 amb el nom de Càndia; any aquest últim en què va caure en mans dels turcs i l'anomenaren Mégelo Kástro (Gran Fortalesa) fins a 1913, quan, com tota l'illa, passà al domini del nou estat de Grècia amb el seu actual nom. Durant la Segona Guerra Mundial l'illa va ser ocupada pels alemanys, i després la capital va ser sotmesa a un intens bombardeig en el qual va quedar pràcticament destruïda.

Tal vegada els elements més característics de la ciutat són l'antic port, les murades i la fortalesa de Koules, construïts pels venecians, que vàrem visitar en un agradable passeig per la zona monumental. Com a edificis remarcables hi trobam La Loggia, d'estil clarament venecià, construït entre 1626 i 1628

pel governador general Francesco Morosini per ser utilitzada per la noblesa a les seues reunions, va ser totalment restaurada després de la SGM i actualment hi ha l'Ajuntament de la ciutat; la font Morosini i el Mercat Municipal.

El Museu Arqueològic

L'actual Museu Arqueològic, tot un exemple d'arquitectura moderna, és un dels més interessants de Grècia. Els seus fons principals, la millor col·lecció del món de la seua espècie, són de l'època minoica; disposa de més de 15.000 peces, algunes de més de 5.500 anys d'antiguitat que van des del neolític fins a l'època romana i bizantina, entre les quals destaquen els frescos procedents del Palau de Knossos, que visitarem, d'enorme valor, que ens donen una visió del món caracteritzat per unes sorprenents vitalitat, sensibilitat i inigualable encant. Algunes peces encara guarden misteris, com el disc d'argila de Festos. En conjunt formen un valuós registre de la vida artística, social i econòmica de les antigues civilitzacions, sobretot de la Minoica, compost d'utensilis per a la llar, ferramentes, armes, destrals sagrades, amb obres de la importància de la Deessa de les

Serps, el Rithon de cap de bou, anells d'or, la figura del Salt del Bou tallat en ivori, el famós anell del rei Minos, etc. Aquests objectes ens parlen de temes que van des dels humils olla o teler fins als grans àpats amb motiu d'esdeveniments esportius, dels sistemes burocràtics, articles privats d'un ostentós luxe, rituals funeraris i idees sobre la vida després de la mort. El museu intenta donar una completa informació sobre la vida que es desenvolupava al palau de Minos.

El gran palau de Knossos

En haver dinat ens vàrem traslladar a les restes del per molts motius famós palau de Knossos. És impossible descriure en l'àmbit necessàriament curt d'aquest article la magnitud històrica, artística, social i política del que representa el palau de Knossos en la història de les antigues civilitzacions, i encara més fer-se'n càrrec personalment amb una intensa però curta visita d'un dia. No podem, tampoc, explicar aquesta visita sense fer esment de la profunda emoció que experimenta el visitant sensible quan passetja entre els murs, els corredors, els patis interiors, les habitacions reials i tota una gran extensió de més de 17.000 m² de restes arqueològiques amb unes 1.500 habitacions.

Els quatre palaus de Knossos, Festos, Zakro i Malià són el centre de la refinada civilització del període palatí que florí durant el segon mil·lenni aC a l'illa de Creta. Varen ser edificats devers el 1900 a punts clau que asseguraven la comunicació de l'interior agrícola de l'illa i la costa marítima amb contacte comercial amb l'Egeu i el Mediterrani. Els palaus són

creació i element indispensable d'una economia centralitzadora i d'una organització social encapçalada pel rei-sacerdot, ja que és òbvia la supremacia de Knossos en la religió, tant com en l'administració, la legislació i l'economia de l'illa.

No s'han de confondre els palaus minoics amb construccions similars d'altres èpoques en les quals solament eren la residència de la família reial, de la cort, els artistes i els criats. Els palaus minoics, envoltats de construccions secundàries i una extensa comunitat urbana eren, també, el centre de l'administració de la justícia, del comerç, de la indústria i del control de l'activitat productiva d'una àrea de gran extensió, com així mateix residència de tallers d'importants manifestacions d'art. Per suportar fins a tres pisos d'altura utilitzaven columnes de pedra i també unes peculiars columnes de fusta en les quals la part més estreta és la de baix, es diria que invertides segons els costums actuals. Es calcula que el palau estava envoltat d'una població del mateix nombre d'habitants que l'actual Iràklio. Ni el palau ni la ciutat annexa tenien murades ja que tota l'illa era ben protegida per la flota minoica. Creta es convertí així amb la primera gran potència naval de la història.

El palau minoic evolucionava de l'interior a l'exterior començant al gran pati que és el centre constructiu i, a la vegada l'eix vertebrador de totes les activitats. Als locals més importants les parets eren cobertes amb capes d'estuc i decorades amb pintures murals d'una bellesa inigualable, les més importants són avui al museu d'Iràklio: es tracta de suggestius frescos anomenats "El príncep de la Flor de Lis", "dels Dofins", "de la Ballarina", "de les Dames de Blau", de "la Tauromàquia", "la Parisenca", aquest últim una excepcional representació de la bellesa femenina, i

també escultures de gran plasticitat, com “el Cap de Lleona” o l’abans citat “Cap de Bou”.

Diversos terratrèmols els varen destruir repetides vegades devers el 1700 aC, i també als voltants del 1450, de la mateixa manera que altres ciutats de Creta, però després d’aquesta destrucció varen ser novament reconstruïts per una nova dinastia de reis aqueusgrecoparlants que governaven segons el model micènic, fins que devers el 1375 aC un gran incendi destruï definitivament el gran palau de Knossos.

Després d’una excavació preliminar feta el 1878 per Minos Calokerinos, el palau va ser estudiat sistemàticament per l’arqueòleg anglès Artur Evans entre 1900 i 1905. L’estudi de tant importants restes va ser seguit després per l’Escola Britànica d’Arqueologia fins als nostres dies.

L’illa de Santorini

El dia següent, és a dir, el tercer del nostre viatge, embarcàrem de bon matí amb el ferri catamarà que uneix diverses illes de l’arxipèlag de les Cíclades i que ens va portar a la de Santorini, on passàrem el dia.

El seu primer nom va ser Stronguilí (Rodona), després Kalisti (Bellíssima), finalment Zira (Thera). El nom de Santorini, manifestament modern, ve de l’església de l’illa dedicada a Ayia Irini (Santa Irene). Tot d’una es veu que la seua imatge circular actual, en forma de con volcànic mig cobert per la mar, és producte de les terribles erupcions volcàniques i terratrèmols sofertes al llarg de la història, el darrer dels quals va ser el 1956. Es tracta d’una illa feta d’espessos rius de lava volcànica que sorgí de les pro-

funditats de la terra i creà aquesta massa de terra roja i negra amb grans escarpats i impressionants contrastos de colors que li donen una irrepetible i salvatge bellesa natural que fa sentir la petitesa de l’home front a la natura. Plató i la tradició local la identifiquen amb la mítica llegenda de l’Atlàntida.

La impressionant arribada al port, al peu de la ciutat de Fira, que es veu des de baix com una llarga fila de cases blanques pràcticament penjades sobre la mar, planteja el problema d’una pujada de més de 200 m en vertical. Es disposa d’un telefèric, una carretera i el servei d’una fila de rucs, aquest últim mitjà de transport és més bé per a turistes que cerquen emocions desconegudes, que no era el nostre cas. Fira, d’edificis blancs amb portes i finestres blaves, incloses les catedrals catòlica i ortodoxa d’enorme cúpula, també blava, i llargs i estrets carrers paral·lels a l’escarpat, plens de botigues, bars, restaurants, etc, que porten el visitant a terrasses que no són més que el terrat de l’edifici de baix o el pati del de l’altre costat, des d’on es pot gaudir de la magnífica vista de la caldera volcànica amb el port als seus peus i grans vaixells de creuer fondejats a la badia.

El Museu Arqueològic de Fira exposa la col·lecció de fons procedents de les excavacions de l’antiga Thera i del cementiri de Celada, al jaciment d’Akrotiri, així com àmfores, ceràmica, ídols femenins, monedes, etc. d’un extens període que comença al tercer mil·lenni aC i acaba a l’època romana.

Akrotiri és un jaciment arqueològic que correspon a una població de la civilització minoica situada al sector NO de l’illa i a devers 12 quilòmetres de la capital. L’excel·lent estat en el qual es troba és perquè durant molts de segles va estar cobert de les restes d’una erupció volcànica que s’ha datat a

mitjan II mil·lenni aC. S'hi han documentat tres classes d'habitatges: uns grans i luxosos, uns blocs residencials que tenien entre dues i quatre plantes, en les quals les habitacions privades estaven decorades amb magnífiques pintures murals i, finalment, unes habitacions destinades a servir de magatzems.

Els frescos varen ser restaurats al Museu Nacional d'Atenes, on actualment es mostren al públic. Gràcies a les imatges de vaixells de l'època minoica, s'ha pogut construir actualment una d'aquestes embarcacions en condicions de navegar que s'exhibeix al Museu Marítim d'Iràklio.

Les primeres restes del jaciment són del neolític, concretament del cinquè mil·lenni aC i es creu que la ciutat va ser fundada devers el 2000-1900.

A la tarda tornarem a Iràklio amb el mateix vaixell que cada dia fa la volta per les Cíclades.

La ciutat de Màlia

El dia que feia quatre del nostre viatge ens portaren a l'antiga ciutat de Màlia, situada al límit nord-oriental d'Iràklio i a 36 km de la capital, que forma part del municipi de Quersonès, que s'ha convertit en el principal focus turístic de l'illa de Creta. El seu turisme consta majoritàriament de joves anglesos, per la qual cosa han estat notícia desordres nocturns, excessos de begudes, violència, sexe, etc. El paratge on es troba és muntanyós, excepte una franja costanera on s'aixeca la ciutat. A la regió abunden les oliveres, amb les quals es fa un oli d'oliva de molt bona qualitat.

La regió de Màlia ha estat habitada des del neolític, però va ser durant el període minoic quan va assolir un cert renom. El palau era un dels principals centres urbans de Creta, vital per al comerç de l'època minoica. Un primer palau va ser construït entre el 2000 i el 1900 aC, però per unes vegades per causes naturals i altres per la mà de l'home va ser destruït i tornat a aixecar fins que es va repoblar definitivament a l'època romana.

L'església de Panagia Kera

A continuació, anarem a la població de Kritsa a visitar la petita església de Panagia Kera, que és un autèntic tresor de l'art religiós de l'època bizantina,

on admirarem els fantàstics frescos dels segles XIII i XIV. Algunes escenes donen testimoni d'elements característics d'aquest tipus d'art, però també de l'era paleolítica. Són admirables les pintures de l'Últim Sopar, de Sant Francesc d'Asís, del rei Herodes, etc. L'església consta de tres ales i una cúpula de diferents èpoques.

El poble d'Agios Nikolaos

Vàrem tenir el dinar a la petita, però bella, població d'Agios Nikolaos (Sant Nicolau), a 65 km d'Iràklio, al punt més alt de la badia de Miranbello, capital de la prefectura de Lasithi, una regió en la qual hi ha petits i pintorescos poblets de muntanya i una extensa planura amb antics molins de vent.

Es tracta d'una població molt popular per la presència del seu port. Va ser construïda sobre l'antic poble de Lato. Els venecians hi varen aixecar una fortalesa per a la defensa del port, però actualment no en queda cap vestigi. Durant la dominació turca la ciutat va ser abandonada però no el port, que es va seguir utilitzant. Al final d'aquest període es va començar a construir als voltants de la petita església d'Agios Nikolaos, d'on en va prendre el nom. És una moderna ciutat on els edificis tradicionals es mesclen amb construccions modernes. En acabar de dinar vàrem fer un relaxant passeig pel port a la vora de la mar i del llac Voulismeni, connectat al port per un canal.

La ciutat de Gortina

El dia següent, cinquè del nostre viatge, vàrem anar a la ciutat de Gortina, a 45 km al sud de la capital, regió habitada des del final del neolític (devers el 3000 aC). Es tracta d'un important jaciment arqueològic on es troben nombroses ruïnes, entre les quals destaca una placa amb inscripcions en dialecte dòric conegudes pel codi o les lleis de Gortina, del segle V aC. Es tracta de la compilació de dret privat més extensa que es coneix, trobades a l'odèon que va ser manat construir per l'emperador Trajà.

Segons Estrabó, Gortina i Knossos es varen disputar l'hegemonia de Creta amb freqüents guerres. Devers la meitat del segle II aC Gortina destruï la ciutat de Festos. Al segle I aC es va aliar amb Roma

i va ser declarada capital de la província de Creta, situació de què va gaudir durant els següents 500 anys sota el domini de Roma. L'any 824 va ser destruïda pels àrabs. Prop de la ciutat hi ha un conjunt de coves amb alguns quilòmetres de túnels i almenys una trentena de bifurcacions de les quals alguns científics pensen que es tracta del lloc on es trobava el famós laberint del Minotaure.

El palau de Festos

De Gortina anarem al palau de Festos, que és una estructura arquitectònica típica dels palaus minoics, situada al sud de Creta, a 55 km de la capital. Està considerat el més important després del de Knossos i el més ben conservat de la seua època, ja que es pot veure tal com el varen dissenyar els minoics al seu dia; així mateix, el que es pot veure es tracta del segon palau, construït devers el 1600 aC i probablement destruït per un tsunami devers el 1400, ja que el primer també ho va ser per un terratrèmol o cataclisme important. Als voltants del palau es va aixecar una ciutat minoica i, molt a prop, un complex residencial conegut com Agia Triada, que visitarem. Als antics arxius del palau s'hi va trobar l'enigmàtic Disc de Festos, de material ceràmic, i que encara no ha estat desxifrat, que vàrem tenir ocasió d'admirar al museu d'Iràklio. L'arqueòleg italià Federico Halbherr, que va arribar a Creta el 1884, va excavar el palau alhora que Evans treballava en el de Knossos. Ofereix un conjunt de murs, escales i patis construïts sobre el vessant orientat a la plana de Messara i la costa sud de Creta.

El palau d'Agia Triada

La vil·la o palau d'Agia Triada va ser excavada per Federico Halbherr i Luigi Pernier. Les seues dimensions, més petites que el palau de Festos, el fan de menor importància relativa, no així els importants objectes que s'hi varen trobar, com és ara un gran nombre de tauletes amb l'escriptura anomenada lineal A, sarcòfags amb pintures sobre frescos que ens informen sobre la religió dels antics cretencs, gran nombre de peces de ceràmica minoica, com els anomenats "vas del Príncep" i "vas dels Segadors" i, sobretot el conegut com a "sarcòfag d'Agia Triada" que també es conserva al museu d'Iràklio i que s'ha datat al voltant del 1400 aC.

Després de l'extenuant matí anarem finalment a dinar a la platja de la ciutat de Màtala, situada a 11 km al sud oest de Festos, en un restaurant des del qual podíem veure el seguit de coves on es varen instal·lar els hippies a la dècada de 1960. Des del menjador alguns viatgers baixaren a la platja a fer un refrescant i merescut cabussó. En haver dinat i abans de partir de tornada, altres varen fer un passeig per la vora de mar, on hi havia uns pescadors que aclarien la xarxa a bord d'unes petites embarcacions semblants als llaüts i que anomenen "kaikis".

El monestir d'Arkadi

El sisè dia deixarem Iràklio de bon matí en direcció oest per dirigir-nos a Khanià, i aprofitar el camí per fer algunes parades, la primera de les quals a l'històric monestir d'Arkadi, a 23 km de la ciutat de Rethimo.

Es tracta d'un monestir ortodox que en la configuració actual data del segle XVI, tot i que segons la tradició va ser l'emperador Arkadi qui fundà el monestir al segle V i del qual agafa el nom.

Marcat per la influència del Renaixement ja que l'illa era sota l'administració de Venècia, aquesta influència es pot veure a l'arquitectura que mescla elements romànics i barrocs. L'església va ser destruïda pels turcs otomans el 1866 i posteriorment reconstruïda. Des del segle XVI el monestir va ser un centre de ciències i art, amb una important escola, a més d'una ben nodrida biblioteca amb més de mil llibres antics de temàtica religiosa, a més d'obres de Píndar, Petrarca, Virgili, Dante, Homer, Estrabó, etc. El conjunt de monestir i església està envoltat d'una alta murada la qual cosa li dóna una aparença de fortalesa. El recinte consta de claustres reservats, formatgeria, bodega de vi i oli, les cel·les dels monjos, cuina, museu, hospici i església.

Disposa d'una gran extensió de camps dels quals, segons el botànic Joseph Pitton de Tournefort, al principi del segle XVIII sortien 400 mesures d'oli cada any i gran quantitat de vi de malvasia a partir de raïm de molt bon rendiment i qualitat.

Quan la revolta de 1866 un nombrós grup de grecs, homes, dones i infants, s'hi varen refugiar. Després de tres dies de resistència i lluita amb l'exèrcit turc els cretencs abans de rendir-se varen preferir immolar-se i feren explotar un barril de pólvora que va acabar amb la vida de la majoria. El monestir és avui un santuari nacional en honor a la resistència i es commemora cada 8 de novembre.

La ciutat de Rethimo

Aquell dia anàrem a dinar a Rethimo, que es troba al bell mig de l'illa de Creta, entre Iràklío i Khanià. Es tracta de la tercera ciutat en importància de l'illa i està bastant ben conservada en la seua arquitectura veneciana i turca, tot i que va ser fundada a l'etapa minoica. A l'antiguitat va ser citada per autors com Ptolemeu i Plini el Vell. A la caiguda de Constantinoble molts erudits bizantins cercaren refugi en aquesta ciutat, la qual cosa la convertí en un important centre intel·lectual i cultural. Durant el període venecià s'hi varen construir molts edificis públics i mansions privades que encara ara es poden veure principalment a la zona del port venecià, que és la més animada. El 1646 va ser ocupada pels turcs, ocupació que va durar 250 anys. Fruit d'aquestes ocupacions estrangeres el barri antic conserva edificis que recorden les diferents etapes de la seua història, com el port venecià freqüentat pel famós Barba-rossa al segle XVI, però també estructures otomanes com mesquites, banys públics, i fonts, a més d'esglésies catòliques. La fortalesa veneciana és una de les més importants construccions de la seua classe. Va ser construïda el 1573.

També s'ha de citar el Museu Arqueològic amb una interessant col·lecció de peces originals dels jaciments de la regió, la font de Rimondi, aixecada el 1626 i la Loggia Veneciana, situada al port, que actualment serveix de botiga i reproducció d'obres d'art clàssiques.

En l'actualitat ha contribuït a l'economia de l'illa de Creta amb un fort desenvolupament del turisme. A l'igual d'Iràklío és seu de la Universitat de Creta.

A la tarda vàrem sortir a direcció a la ciutat de Khanià.

El monestir d'Agia Triada

Les necessitats de l'organització del viatge varen requerir que una vegada instal·lats a la ciutat de Khanià, la primera visita fos pel monestir d'Agia Triada i deixar la població per a l'endemà, el vuitè dia del viatge.

Aquest monestir, el nom del qual vol dir Santíssima Trinitat, està situat molt a prop de l'aeroport de

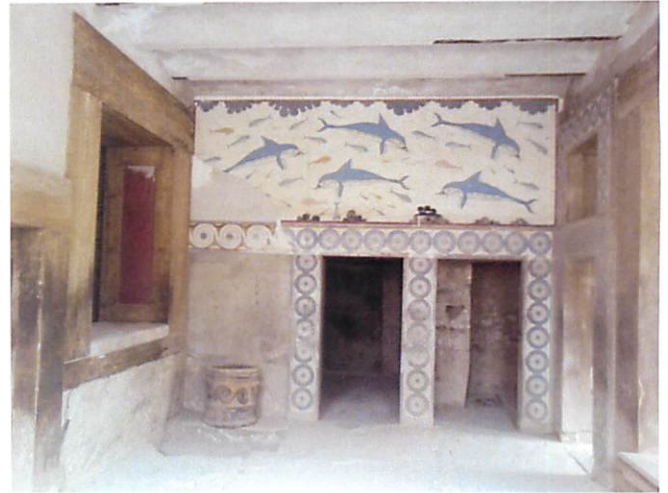
la ciutat, a la península d'Agia Triada, i va ser construït el 1634 pels germans venecians Zangaroli. S'hi conserven valuoses icones de fusta, llibres religiosos únics de gran valor i una excepcional col·lecció de còdex que es varen salvar dels turcs i que es poden veure al museu del monestir. Entre les obres principals destaquen la icona de "Sant Joan" (1500), "El Judici Final" (s.XVII), "El Descendiment als Inferns" (1855) i un manuscrit amb la missa de Sant Basili.

L'arquitectura és d'estil bizantí, de tres naus: l'església i dues capelles, amb la seua cúpula cada una; a la façana principal, d'estil jònic i coríntic s'hi troba l'entrada principal amb unes notables columnes dòriques i coríntiques.

Els monjos que l'habiten es dediquen al cultiu de vinya i oliveres, disposen d'un antic trull i fan un excel·lent vi que anomenen "tsikoudia", sabó d'oli d'oliva, mel, vinagre i oli. Tots aquests productes els venen a la botiga del monestir.

El monestir de Panagia Chrisoskalitissa

Passàrem per un llarg camí de muntanya tot seguint un profund canyó per arribar a aquest monestir, situat a 72 km al sud-oest de Khanià, construït a l'època veneciana al cap de dalt d'un puig des del qual es domina una vista espectacular. En un principi va ser dedicat a Sant Nicolau i actualment a la Verge Maria i a la Santíssima Trinitat, però va restar deshabitat durant l'ocupació turca de l'illa. Al seu interior es conserva una interessant mostra d'instruments, eines, etc. commemoratius de la Revolució de Creta.

La platja d'Elafonissi

A continuació anàrem a la platja d'Elafonissi, situada a 76 km a l'oest de Khanià, a passejar i fins i tot n'hi va haver que s'animaren a fer un breu encara que relaxant bany, a aquesta magnífica platja d'arena blanques i rosa i claríssimes aigües de color turquesa que sens dubte invitaven a enfonsar-s'hi. Llàstima que el poc temps disponible ens va impedir fer un passeig més llarg fins a la petita illa rocallosa que, quan baixa la marea, queda unida a terra. Va suscitar l'acord unànime entre els membres del grup que tot el conjunt, entre la disposició de la platja, els colors de l'arena i, sobretot la transparència de l'aigua, recordava clarament el paisatge de les platges de ses Illetes i de s'Alga a Formentera i a s'Espalmador.

Seguidament tornàrem a l'hotel a Khanià.

La ciutat de Khanià

També coneguda per la Canea és una de les ciutats més belles de Creta. A l'antiguitat era suficientment important com per ser citada per Homer a l'*Odissea*. Ha estat habitada des del neolític i després de la destrucció de Knossos es va convertir en el centre neuràlgic de Creta i va tenir el seu millor temps a l'època de l'Imperi Romà quan Metel la va conquerir el 69 aC i li cedí els privilegis d'una ciutat-estat independent, però vinculada a l'Imperi i amb capacitat d'encunyar moneda. Amb l'arribada dels àrabs d'origen andalusí el 828 dC va passar per un període de decadència fins que el 921 passà a mans dels bizantins i, tot seguit, amb els

venecians es va convertir en la “Venècia de l’Est”. Més tard, a partir de 1646 va ser ocupada pels turcs otomans durant gairebé 250 anys. Avui en dia és la segona ciutat en importància de l’illa de Creta. L’illa va ser declarada independent el 1897 i Khanià la seua capital amb residència de l’Alt Comissionat. El 1913 Creta es va unir al nou estat de Grècia i el 1941 els alemanys atacaren l’illa fins que aconseguiren prendre-la. Durant els difícils anys de l’ocupació alemanya els cretencs i els habitants de Khanià van mantenir una forta resistència que va provocar pràcticament la destrucció de la ciutat.

De la ciutat, entre altres molts monuments, mereix destacar la fortalesa de Firkas, el port amb el petit far d’entrada, d’estil clarament venecià, la mesquita dels Geníssers, la sinagoga Etz Hayyim, el museu arqueològic que visitarem, el museu marítim, situat al port, etc.

La gran part dels antics edificis han estat restaurats per convertir-se en hotels, restaurants, botigues o bars, però la zona del barri de l’Splantzia, a la part del port i dels arsenals venecians s’ha conservat l’atmosfera d’èpoques antigues. En conjunt presenta grans influències hel·lenístiques, romanes, bizantines, venecianes i, en menor mesura, otomanes; es diria que tots els dominadors que han passat per la ciutat durant la història hi han deixat el seu segell, per això està considerada una de les ciutats més polides de Grècia i la més carismàtica de Creta, els seus carrers estrets, plens de llum del dia, colors i aromes florals de tot tipus, es despleguen entorn del port venecià

custodiat per altes murades on el temps sembla detingut, o, almenys, aquesta és la sensació que ens ha fet sentir quan miram la seua bellesa.

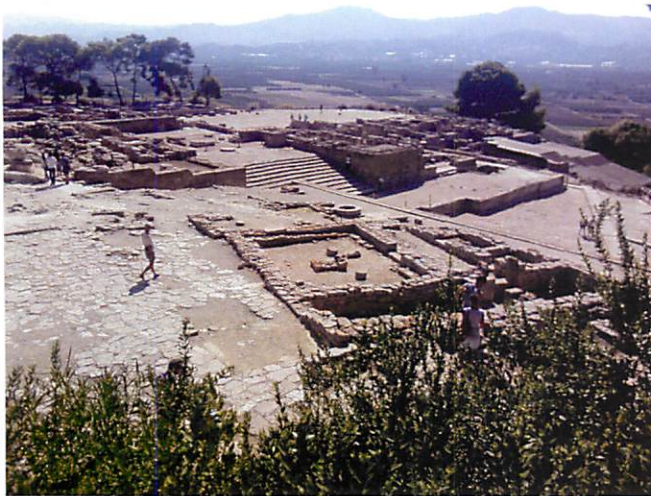
Khanià conta a l’actualitat amb un aeroport internacional i una bona infraestructura hotelera.

El Museu Arqueològic

Aquest interessant museu, inaugurat el 1962, ocupa un antic edifici que havia estat el monestir de Sant Francesc durant l’època veneciana. Tot i que es desconeix l’any de la construcció l’edifici ja és esmentat en les cròniques del terratrèmol de 1595. A l’època otomana va ser convertit en una mesquita, mentre que al segle XX era un cinema i, després de la Segona Guerra Mundial, un magatzem militar.

El museu conté principalment una col·lecció de peces minoïques i romanes, trobades als voltants de la ciutat, encara que també d’excavacions a altres poblacions de la regió perifèrica de Rethimo. Mostra una gran varietat de monedes, joies, ceràmiques, escultures, esteles i mosaics. És digne de menció especial un segell d’argila amb la representació d’una ciutat minoica i de la seua deïtat, de la segona meitat del s. XV aC, com també un mosaic romà que representa Dionisi i Ariadna i un sarcòfag del període minoic III d’entre el 1200 i 1400 aC.

Organitzativament està dividit en dues grans seccions: la part oriental amb troballes del neolític i l’edat del bronze i la occidental amb peces de l’edat del ferro.

Vàrem dinar en un restaurant al port i després vàrem gaudir d'unes hores de passeig lliure per la ciutat, temps que alguns viatgers aprofitaren per visitar el Museu Marítim abans de la tornada a Iràklío.

La necròpolis de Fourni

Archanes és un municipi de la regió d'Iràklío, situat a pocs km al sud de Knossos, en la zona central de l'illa de Creta on es troben importants jaciments arqueològics de l'època minoica i on anàrem el novè dia del nostre viatge.

A prop d'Archanes hi ha una necròpolis a la part de dalt d'un puig a la qual s'arriba per un llarg i empinat camí rural que s'ha de fer a peu. Per la diversitat de les estructures dels seus enterraments demostra que ha estat utilitzada durant un llarg període de temps, les excavacions començaren el 1964 sota la direcció d'Efi i John Sakellarakis i encara continuen. En concret s'han descobert fins ara vint-i-sis edificis funeraris i han aparegut restes que poden datar-se des del 2400 fins al 1200 aC.

Al recinte d'enterraments les tombes són rectangulars excavades a la roca. Una d'elles té una cambra al costat amb un enterrament reial i a dins un sarcòfag amb abundants ofrenes com collars, anells d'or, objectes de bronze i gots d'ivori; una altra té signes d'haver estat utilitzada des del segle XXI fins al XIV aC amb un total de dotze cambres funeràries; en una altra es va enterrar una dona d'alta posició en una caixa de fusta; hi ha restes d'un edifici funerari que enllaça la part central amb l'oriental, correspon al període entre el 1550 i el

1500 aC i tot sembla indicar que va ser utilitzat en la preparació dels enterraments; també s'hi troba una ossera amb sis cambres paral·leles, els dipòsits procedeixen de les tombes properes; també hi ha un altre edifici funerari amb l'única estructura absidal de l'illa i que fou utilitzat entre els segles XXI i XIX aC, i finalment una tomba que pel que s'ha vist fins ara és la més antiga de la necròpolis ja que data del 2400 i va ser utilitzada fins al 2000 aC.

Després de la visita anàrem a dinar a un restaurant de la ruta de tornada a Iràklío i a la tarda, com a última visita, ens portaren a una població propera on a un escenari a l'aire lliure ens oferiren una exhibició de música i balls típics grecs.

El desè dia el vàrem necessitar íntegrament per tornar a Eivissa amb escales a Atenes i Barcelona.

Hem d'acabar agraint al company Víctor Marí i a les companyes Montserrat Tur i Maria Serra el seu inestimable suport per a desmemoriats per escriure aquest article.

PUIG DES MOLINS
museu monogràfic i necròpolis púnica

EXPOSICIÓ TEMPORAL

ARTUR PÉREZ-CABRERO I LA CAPELLA DEL SALVADOR

18 de maig - 19 de novembre de 2017
Museu Monogràfic del Puig des Molins
Via Romana, 31
Eivissa

G CONSELLERIA
O CULTURA,
I PARTICIPACIÓ
B I ESPORTS
/ DIRECCIÓ GENERAL
CULTURA

MUSEU ARQUEOLÒGIC D'EIVISSA MUSEO ARQUEOLÓGICO DE IBIZA

**MUSEU I NECRÒPOLIS
PUIG DES MOLINS**

Via Romana, 31

HORARI D'ESTIU (1/4 al 30/9). De dimarts a dissabte de 10:00h a 14:00h i de 18:30h a 21:00h. Diumenge de 10:00h a 14:00h. Dilluns i festius tancat.

HORARI D'HIVERN (1/10 al 31/3). De dimarts a dissabte de 09:30h a 15:00h. Diumenge de 10:00h a 14:00h. Dilluns i festius tancat.

HORARIO DE VERANO (1/4 al 30/9). De martes a sábado de 10:00hrs. a 14:00hrs. y de 18:30hrs. a 21:00hrs. Domingo de 10:00hrs a 14:00hrs. Lunes y festivos cerrado.

HORARIO DE INVIERNO (1/10 al 31/3). De martes a sábado 09:30hrs. a 15:00hrs. Domingo de 10:00hrs. a 14:00hrs. Lunes y festivos cerrado.

SUMMER TIMETABLE (1/4 to 30/9). Tuesday to Saturday from 10:00am. to 14:00pm. and 18:30pm. to 21:00pm. Sunday from 10:00am. to 14:00pm. Closed Mondays and holidays.

WINTER TIMETABLE (1/10 to 31/3). Tuesday to Saturday from 09:30am. to 15:00pm. Sunday 10:00am. to 14:00pm. Closed Mondays and holidays.

G CONSELLERIA
O CULTURA,
I PARTICIPACIÓ
B I ESPORTS
/

ASSOCIACIÓ D'AMICS DEL MUSEU ARQUEOLÒGIC
D'EIVISSA I FORMENTERA